

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

UTJECAJ INDUSTRIJALIZACIJE NA DRUŠTVENI ŽIVOT
HRVATSKOG ZAGORJA 1950. – 1970. GODINE

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Hrvoje Klasić

Student: Saša Kunštek

Kolovoz 2017., Zagreb

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Društveno – politički okvir: Jugoslavija 1950. – 1970. godine.....	3
2.1. Politička previranja uoči početka pedesetih	3
2.2. Politička situacija pedesetih i šezdesetih godina.....	5
2.3. Plansko gospodarstvo.....	9
2.4. Samoupravljanje	10
2.5. Odnos vlasti spram seljaštva.....	13
2.6. Razvoj poljoprivrede	14
2.7. Razvoj potrošačke kulture u Jugoslaviji	15
2.8. Razvoj turizma u Jugoslaviji	17
3. Industrijski razvoj Hrvatskog zagorja	19
3.1. Počeci industrijalizacije.....	19
3.2. Opće karakteristike industrijskog razvoja Hrvatskog zagorja	20
3.3. Rudarstvo.....	23
3.4. Tekstilna industrija.....	25
3.5. Poljoprivreda	27
3.6. Trgovina.....	29
3.7. Promet.....	31
3.8. Turizam – Primjer Kumrovca.....	32
4. Društvene promjene u Hrvatskom zagorju	36
4.1. Demografske promjene.....	36
4.2. Društveni standard.....	40
4.3. Obrazovanje	42
4.4. Kultura.....	44
4.5. Svakodnevnica i provođenje slobodnog vremena.....	46
4.6. Hum na Sutli – Primjer utjecaja industrijalizacije na društveni život.....	49
5. Zaključak.....	53
Summary.....	55
Popis kratica.....	56
Bibliografija	57
1.] Izvori.....	57
2.] Literatura.....	59

1. Uvod

Uz Hrvatsko se zagorje kao pojam od pamtivijeka koristi sintagma „pitomi i ruralni kraj“. Uistinu, čak i u današnje doba većina reportaža ili televizijskih priloga koji tematiziraju ovo područje započinju upravo ovom rečenicom, a ona je vjerojatno i jedna od prvih asocijacija stanovnika bilo koje druge hrvatske regije na dotični kraj. Sintagma je to, koja osim što aludira na generičke, ali pitoreskne pojmove poput „brega“ i „hiža“, u sebi sadrži i stigmatu nazadnosti i nerazvijenosti. U isto se vrijeme isprepliće simpatija prema tradiciji, ali i odbojnost zbog zastarjelosti iako je „hiža“ kao oličenje određene socijalne strukture dobrim dijelom bila anakrona već u razdoblju koje ovaj rad pokriva. Točnije, dinamički procesi koji su zahvatili Jugoslaviju u desetljećima nakon Drugog svjetskog rata, a nisu zaobišli ni Hrvatsko zagorje, imali su za posljedicu promjenu društvene strukture stanovništva regije, što je jedna od osnovnih polazišnih točaka za ovaj rad. Dakako, industrijalizacija se uzima kao osnovna pokretačka snaga koja uvjetuje jačanje procesa poput urbanizacije, izgradnje prometne infrastrukture te potražnju za obrazovanom radnom snagom čime obrazovanje postaje mnogo dostupnije nego u ranijim razdobljima. Radom u industriji stanovništvo dobiva novi izvor prihoda koji mahom troši upravo na industrijske proizvode široke potrošnje, a na taj se način uspostavlja dinamika konzumerizma. Pri tome bi htio napomenuti da mi cilj nije bio prikazati samo kakve su mogućnosti u tom pogledu postojale za stanovništvo Zagorja i kako su se one razvijale, već i kako je stanovništvo na njih reagiralo s obzirom na mentalitet koji se često navodi kao pasivan i nesklon promjenama.

Nedostatak istraživanja na ovu temu predstavljao je glavni polazišni problem u pisanju rada, kojeg sam koncipirao kao općeniti pregled važnih društveno – ekonomskih procesa koji su se odvijali na ovome prostoru u razdoblju od 1950. – 1970. godine. S obzirom na područja koja su obuhvaćena, za ovakav je tip istraživanja bilo potrebno primijeniti interdisciplinarni pristup, budući da ono obuhvaća procese iz domene ekonomije i sociologije. Literatura koja je pisana o ovim fenomenima najčešće se svodi na članke iz časopisa koji su pisani u ono vrijeme i bavi se veoma specifičnim segmentima tih procesa. Da ih ne navodim poimence, u radu sam se referirao na radove pisane u časopisu *Hrvatski geografski glasnik* te *Acta Geographica Croatica* i to najviše u dijelu koji je posvećen industrijskome razvoju. Oni su mi bili od velike pomoći pri razumijevanju strategije industrijskog razvoja iz perspektive tadašnjeg društva, ali i za razumijevanje nekih posljedica tog procesa, prije svega demografskih. Za detaljnije

razumijevanje implikacija industrijskog razvoja na društveni život koristio sam radove objavljene u časopisu *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* te monografiju *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18. – 20. stoljeće)* koja je doduše pisana kao studija slučaja Bobovca i Lekenika, ali daje i dobar opći pregled promjena u obitelji i društvu u hrvatskim selima za ovaj period. Od monografija svakako bi izdvojio i *Krateks* koja donosi detaljan pregled razvoja Krapinske tekstilne industrije, kao i njen utjecaj na širu okolicu te *Straža (130 godina)* iz istih razloga, ali s tvornicom stakla Straža kao glavnim akterom društvene preobrazbe. Za potrebe pisanja općih društveno – ekonomskih procesa u Jugoslaviji koristio sam knjigu Dušana Bilandžića *Moderna hrvatska povijest* u kojoj su detaljno objašnjeni svi važni procesi iz onoga vremena. Ipak, najviše sam za potrebe rada koristio dva izvora – *Naših 15 dana* i *Zagorski kolendar*. *Naših 15 dana* bio je list koji je izlazio svakih 15 dana sredinom šezdesetih godina, a bio je ukinut 28.12.1966. godine kada je uspostavljena radijska postaja u Krapini. Do primjeraka iz 1965. i 1966. godine došao sam zahvaljujući susretljivosti gospodina Drage Kozine, a članci iz tih novina predstavljaju prvorazredni izvor u istraživanju svakodnevnice za šire područje grada Krapine za razdoblje šezdesetih godina. *Zagorski kolendar* bio je godišnjak koji je najčešće donosio savjete poljoprivrednicima usmjeravajući ih k modernizaciji te grane, ali isto tako često se referirao i na recentne događaje zbog čega također predstavlja vrlo vrijedan izvor. Godišta koja sam koristio za potrebe ovog rada jesu 1957., 1959., 1960. i 1961. Od ostale literature spomenuo bi još *Yugoslavia's sunny side: A History of Tourism in Socialism (1950s – 1980s)* i katalog izložbe *Nikad im bolje nije bilo?* koji su mi bili od velike pomoći pri pisanju onih dijelova koji se odnose na turizam i potrošačku kulturu.

Svoj sam rad koncipirao u tri velike cjeline. Prva od njih posvećena je društveno – gospodarskom razvoju Jugoslavije. Smatrao sam da je to potrebno za razumijevanje istih tih procesa na primjeru jedne regije, jer se time dobiva mjerilo s kojim se može vršiti usporedba, odnosno da li su postajala određena odstupanja u tom pogledu. Druga cjelina obuhvaća pregled industrijskog razvoja regije i donosi presjek svih važnih grana sekundarnog sektora, te turizma iz tercijarnog, koje su bile katalizator promjena u društvu i okolišu Hrvatskog zagorja. Treći se dio rada nadovezuje na drugi po tome što detaljnije objašnjava kakve su točno bile implikacije industrijalizacije na društvo i to prema različitim segmentima društvenog života. Smatram da je vrijednost ovoga rada u tome što donosi opći pregled razvoja regije u periodu u kojem ona prolazi kroz veliku transformaciju, te kao takav može poslužiti kao polazište za daljnja istraživanja.

2. Društveno – politički okvir: Jugoslavija 1950. – 1970. godine

2.1. Politička previranja uoči početka pedesetih

Period od prvih pet godina nakon završetka Drugog svjetskog rata u političkom bi se smislu, a shodno tome i u sferama društvenog i ekonomskog razvoja Jugoslavije, svakako mogao okarakterizirati kao turbulentan. Nakane i ciljevi s kojima je KPJ ušla u mirnodopsko razdoblje upravo su u ovome periodu zbog utjecaja niza faktora bili ili drastično preformulirani ili u potpunosti napušteni, tako da 1950. godina, odnosno donošenje Zakona o samoupravljanju, predstavlja u pravome smislu prekretnicu u jugoslavenskoj povijesti.

Odmah po završetku Drugoga svjetskoga rata, prema dvama sporazumima Tito – Šubašić, postavljalo se u Jugoslaviji pitanje višestranačja. Kako bi se dogovori ispoštovali u privremenu vladu ušlo je nekoliko predstavnika građanskih stranaka, među kojima su najznačajniji vodeći srpski političar Milan Grol, te Ivan Šubašić i Juraj Šutej iz redova HSS – a.¹ Međutim, stvarnu su vlast u vladi držali čelnici KPJ, koji su u privremenoj vladi držali većinu. Iako se ne može osporiti činjenica da je Partija opstruirala djelovanje opozicije, ona je i sama imala velike slabosti; prije svega to je bila njihova nemogućnost da se zbog vlastitih različitosti zajednički ujedine na državnoj razini.² Građanske su se stranke, svjesne predstojećeg neuspjeha, povukle iz izbora za Ustavotvornu skupštinu, koji su održani 11.11.1945. godine, a na kojima je posljedično bila postavljena samo jedna izborna lista i to ona Narodne fronte – općepolitičke organizacije pod kontrolom KPJ. Na prvom zasjedanju Ustavotvorne skupštine 29.11.1945. godine bila je ukinuta monarhija i proglašena Republika – FNRJ.³ Potpuno preuzimanje vlasti u svim sferama omogućilo je KPJ da se posveti provođenju politike koja se može svesti pod zajednički nazivnik – „implementacija sovjetskoga modela“, što je uključivalo procese nacionalizacije, kolektivizacije, provođenje agrarne reforme, planskog gospodarenja i ubrzane industrijalizacije.⁴ Time se s velikim žarom istovremeno pristupilo obnovi zemlje kao i stvaranju radničke klase. Međutim, prihvaćanje sovjetskoga modela bez kritičke analize takvog društvenog razvoja, odnosno njegove primjene na jugoslavensko društvo, govori u

¹ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 217.

² Ibid., 217.

³ Ibid., 219.

⁴ Branko Petranović, *Historija Jugoslavije: 1918. – 1978.* (Beograd: Nolit, 1980.), 64.

prilog neiskustvu KPJ – a, a njihovo se oslanjanje na SSSR u prvim godinama može protumačiti kao naivnost, iako prilike će se ubrzo izmijeniti.

Jugoslavija je u prvim poslijeratnim godinama smatrana Staljinovim najvjernijim saveznikom, a paradoksalno bila je to jedina država koju on nije prisilno uključio u svoju sferu utjecaja. Ubrzo su bili sklopljeni paktovi o prijateljsku sa zemljama narodne demokracije te se pristupilo ideji stvaranja Balkanske federacije koja bi uključivala Jugoslaviju, Albaniju i Bugarsku. Istodobno vodstvo je države podupiralo i partizanski ustanak u Grčkoj, dok su odnosi sa zapadnim zemljama bili zaoštreni do ruba novog sukoba uslijed Tršćanske krize.⁵ Vjerujući u iskreno prijateljstvo i savez sa SSSR – om, jugoslavensko vodstvo nije uopće razmatralo činjenicu da Staljin nije namjeravao Jugoslaviju gledati kao ravnopravnog saveznika, već kao satelit SSSR – a, a jednako tako zbog bojazni od novog velikog rata bio je poprilično suzdržan po pitanju jugoslavenskih teritorijalnih zahtjeva. Sukob s Informbiroom predstavljao je, dakle, šok za jugoslavensko vodstvo, a snažno je odjeknuo i na svjetskoj sceni.⁶ Na otvorenoj je razini započeo u veljači 1948. godine inzistiranjem sovjetske vlade na stvaranju Jugoslavensko – Bugarske federacije koja bi uključivala i Albaniju, a u kojoj bi, prema naumu Staljina, Bugarska bila alat za slamanje jugoslavenskog prkosa. Ta je ideja inicijalno prihvaćena, no ubrzo se od nje odustalo uslijed sve jačeg pogoršanja odnosa sa SSSR – om, koji nije potpisao trgovinske ugovore za tekuću godinu, a time je u pitanje dovedena industrijalizacija Jugoslavije.⁷ Dana 27.03.1948. godine Staljin je u pismu oštro napao jugoslavensko vodstvo da širi antisovjetsko raspoloženje te da u državi jačaju kapitalistički elementi, što je vodstvo države odlučno odbilo. Sukob se nastavio Staljinovim odgovorom 04.04.1948. godine s još jačim optužbama, a predloženo je da se riješi na sjednici Informbiroa u Bukureštu, gdje je i doživio svoj vrhunac - Jugoslavija je na sjednicu odbila poslati svoje predstavnike, dok su se ostale partije solidarizirale sa Staljinom, što je rezultiralo usvajanjem „*Rezolucije o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije*“, u kojoj se jugoslavensko vodstvo optužuje da je skrenulo prema putu nacionalnosti, a čime je ona ultimativno isključena iz obitelji komunističkih partija.⁸ Staljin je računao na to da će „zdrave snage“, koje su stvarno i postojale unutar KPJ svrgnuti trenutno vodstvo i vratiti državu na „pravi put“, ali je u potpunosti podcijenio Titov ugled i kult ličnosti, što je naposljetku rezultiralo njegovim vanjskopolitičkim porazom. Na V. kongresu KPJ, za

⁵ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 210.

⁶ Ibid., 290.

⁷ Ibid., 291.

⁸ Ibid., 298.

čije pripreme je stranka izašla iz konspirativnosti, delegati su odbili Rezoluciju čime je zapravo i započeo samostalni jugoslavenski put u socijalizam.⁹

Situacija u kojoj se Jugoslavija tada našla bila je veoma teška; s jedne strane odnosi sa Zapadnim silama bili su izrazito loši zbog Tršćanske krize, dok je s druge strane nastupila potpuna ekonomska blokada s istoka. Vanjskopolitička situacija, naročito raskol sa SSSR – om, dovela je do kraćeg, ali izrazitog, perioda vrhunca diktature u kojem je vodstvo nastojalo potvrditi legitimitet vlastite revolucije još jačim forsiranjem primjene sovjetskoga modela. Ipak, zbog izostanka rezultata i stagnacije, godina kojom započinjemo ovo dvadesetogodišnje razdoblje, 1950., predstavlja prekretnicu, jer je tada KPJ oblikovala ideologiju prema kojoj se SSSR ocjenjivao s izrazito kritičke perspektive. Naime, ojačalo je uvjerenje da pažnju treba usmjeriti prema djelima klasika –Marxa i Engelsa te je tako postepeno formirana kritika spram staljinizma i počinje se preispitivati nova koncepcija o daljnjoj izgradnji društveno – ekonomskih odnosa.¹⁰ Napušta se primjena sovjetskoga modela, pa je tako kolektivizacija napuštena 1953. godine, a istovremeno zatopljuju odnosi sa zapadnim zemljama, napose sa SAD – om.¹¹ Kritiku sovjetskog modela prvi je pokrenuo Kardelj 1949. godine, koji je smatrao da razvoj socijalizma može ići samo u smjeru daljnjeg razvitka socijalističke demokracije, što je za njega podrazumijevalo uključenje masa u procese neposrednog upravljanja u svakom poduzeću ili ustanovi. Njegova je kritika predstavljala obris ideje o samoupravljanju, koja je uskoro dobila i ustavnu formu i postala temeljni i sveobuhvatni društveno – ekonomski proces u narednom periodu.¹² Prema toj je ideji preformulirana i uloga same Partije; birokracija je bila označena kao klasni neprijatelj, Partija se morala odvojiti od državne vlasti i obnašati ulogu usmjeritelja, a radnici bi trebali preuzeti upravljanje tvornicama. Zahvaljujući monolitnosti KPJ ideju je bilo moguće provesti, a tu su strategiju prihvatili i svi slojevi, nacije i narodnosti.¹³

2.2. Politička situacija pedesetih i šezdesetih godina

Pedesete su godine obilježavali s jedne strane progresivan razvoj samoupravljanja, koje polako zahvaća sve više društveno – ekonomskih procesa, a s druge strane dolazi do diferencijacije dviju struja unutar Partije; liberalne/reformske, koja se zalagala za daljnje

⁹ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 299.

¹⁰ *Ibid.*, 315.

¹¹ *Ibid.*, 313.

¹² *Ibid.*, 316.

¹³ *Ibid.*, 319.

reforme po pitanju samoupravljanja, i centralističke/etatističke, koja se zalagala za značajno učešće Partije u vlasti. Kulminacija sukoba tih dviju struja u pedesetim godinama predstavljao je Titov sukob sa Đilasem, koji je zagovarao daljnje reforme i kritizirao birokraciju koja je na sve načine željela zadržati postojeće društvene položaje zbog čega je isključen iz CK KPJ 1954. godine i time su privremeno bile zaustavljene liberalne tendencije, a etatistički su elementi ostali snažan faktor do sredine šezdesetih godina.¹⁴ Postojanje dviju struja, kao i njihova suprotstavljenost, potvrđeno je na partijskoj sjednici 1962. godine, a ti su sukobi kroz ostatak dekade opstruirali državni aparat, ali su isto tako sve više poprimali nacionalni predznak; ta je inicijativa u tome razdoblju mogla i proizaći jedino iz vrha Partije.¹⁵ Udio države u raspodjeli viška rada početkom desetljeća bio je u konstantnom porastu, što je ograničavalo razvoj samoupravljanja. No, procesi industrijalizacije, urbanizacije i deagrarizacije uspješno su se odvijali, što su reformske snage nastojale prikazati kao rezultat samoupravljanja, te da bi ti rezultati bili još i veći kada bi se kapital prenio na poduzeća.¹⁶ Centralističke su snage imale premoć u državnom i partijskom aparatu, a reformske u idejno – teorijskome području, što znači da su one označavale pravac daljnjeg društvenog razvoja. Titova rečenica „*Dajte državni kapital radnicima u poduzećima*“ iz 1962. godine dala je novi zamah reformskim snagama i one su tada izradile Ustav iz 1963. godine, koji je išao u smjeru razvoja teorije i prakse samoupravljanja i prozvan je „Poveljom samoupravljanja“, iako su krupne promjene u tom pogledu izostale.¹⁷ Godine 1964. održan je VII. Kongres SKJ, čije je odluke pripremila reformska struja unutar Partije, a prema kojemu su se sredstva proširene reprodukcije trebala prenijeti s državnih na privredne organe. Time je započela desetogodišnja borba za reformu federacije.¹⁸ Tito je kao medijator određeni period bio neodlučan po pitanju koju struju podržati, ali se na kraju odlučio za obračun sa snagama centralizma, koje su bile utjelovljene u liku i djelu Aleksandra Rankovića, ponajprije zbog straha kako bi ga centralistička državna struktura s vremenom ili smijenila ili instrumentalizirala. Budući da je Ranković uživao velik ugled, njegova je smjena iziskivala uvjerljive argumente, pa je Tito tome doskočio tvrdnjom, potvrđenom kasnijim izvješćem 1966. godine, da UDBA već 20 godina prakticira staljinističku praksu nad društvom. Nakon toga Ranković je podnio ostavku na sve funkcije, što se smatra porazom centralističkih snaga unutar partije i otvorio se put reformi federacije, no odnosi u

¹⁴ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 359.

¹⁵ *Ibid.*, 447.

¹⁶ *Ibid.*, 461.

¹⁷ *Ibid.*, 467.

¹⁸ *Ibid.*, 471.

jugoslavenskome vrhu ipak nisu bili stabilizirani.¹⁹ Njegovim padom došlo je i do olakšanja među građanstvom; rasprave su se vodile u slobodnijem ozračju, a razvijala se i jaka kritika protiv centralizma i birokratizma. Isto tako smjenom kadrova u Hrvatskoj je na čelo vlade 1967. godine došla Savka Dabčević – Kučar, a izabran je i Izvršni komitet SKH; ti su kadrovi unosili ideje modernizacije po pitanju tržišnih mehanizama i uvažavanja nacionalnog faktora. Šezdesete je godine obilježio i proces zamjenjivanja jugoslavenskog s nacionalnim, što je za Hrvatsku tada značilo suverenitet u okviru Jugoslavije, odnosno njeno preuređenje u (kon)federaciju ravnopravnih republika.²⁰ U kontekstu spomenutih slobodnih rasprava valja spomenuti donošenje *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* 09.03.1967. godine i popratnog dokumenta *Predlog pitanja za razmišljanje*. Reakcija je političkog vrha očekivano bila osuđujuća, ali svakako blaža nego što bi bila u prethodnome periodu.²¹ Proporcionalno s rastom demokratizacije političkog života rasla je i kriza unutar države u drugoj polovici šezdesetih godina. Najvažnija ishodišta sukoba bili su multinacionalnost, multikonfesionalnost i kulturno – civilizacijske razlike, a zbog tih je razlika bilo teško stvoriti jedinstveni društveni sustav koji bi zadovoljio sve dijelove Jugoslavije. Nacionalizam je u prijašnjem desetljeću bio smatran reliktom kapitalističkog društva, a tijekom šezdesetih godina ponovno se revitalizirao u okvirima otvorene političke borbe za reformaciju federacije, kojoj se pristupilo 1970. godine suglasnošću svih republika i pokrajina.²² Nakon toga sukobi su dodatno eskalirali na višu i otvorenu razinu, tako da promatrano dvadesetogodišnje razdoblje počinje i završava krupnim promjenama za Jugoslaviju.

Na vanjskopolitičkome planu u prvoj polovici pedesetih potvrđen je Titov trijumf nad Staljinom; Jugoslavija je izbjegnula mogućnost da postane satelitom SSSR – a, osigurana joj je ekonomska i vojna pomoć, kao i politička potpora zapadnih sila u obrani od potencijalne opasnosti s Istoka, a tri su velesile Zapada uvažavale nesvrstanost Jugoslavije i njen komunistički režim. Vrhunac zblizavanja Jugoslavije sa Zapadom bio je svakako Balkanski pakt sklopljen 1953. godine.²³ Ubrzo nakon Staljinove smrti počeli su razgovori glede normalizacije odnosa sa SSSR – om, a koji su urodili plodom 1955. godine kada je Hruščov posjetio Jugoslaviju. Tada je potpisana Beogradska deklaracija prema kojoj su odnosi dviju država postavljeni na temelje nezavisnosti i ravnopravnosti, dok je godinu dana kasnije

¹⁹ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 503.

²⁰ *Ibid.*, 514.

²¹ *Ibid.*, 517.

²² *Ibid.*, 537.

²³ *Ibid.*, 365.

potpisana i Moskovska deklaracija, prema kojoj su bili uređeni odnosi dviju partija.²⁴ Tim događajem položaj Jugoslavije u međunarodnim je okvirima bio stabiliziran, jer je to značilo da je kao nezavisnu i neutralnu državu priznaju oba bloka.²⁵ Ipak, normalizacija odnosa sa SSSR – om nije potrajala dugo; antagonizmi su bili obnovljeni već 1956. godine kada dolazi do revolucije u Mađarskoj, a Hruščov je tada između ostalog optužio Jugoslaviju da je remetički faktor. KPJ se tada našla i pod jakim optužbama komunističke partije NR Kine, koje su u stvari više bile usmjerene prema SSSR – u, što je predstavljalo uvod u ideološki sukob i raskol između partija dviju država 1961./1962. godine. Nakon toga došlo je do ponovnog zblizavanja SSSR – a i Jugoslavije i od tada su odnosi dviju zemalja, uz periodička zblizavanja i udaljavanja, stabilni, a jednakim su se tempom održavali i odnosi sa Zapadom.²⁶

Stabilizacija odnosa značila je da se Jugoslavija mogla okrenuti prema zemljama Trećeg svijeta, pa je tako od sredine pedesetih bio održan niz međudržavnih susreta sa čelnicima tih zemalja. Najznačajniji od tih susreta svakako je bio sastanak Tita, Nassera i Nehrua na Brijunima 18. – 19.07.1956. godine, gdje je bila potpisana Brijunska deklaracija, a kojom se tražilo uklanjanje uzroka sukoba, osudila blokovska podjela, te razoružanje i upotreba atomske energije u miroljubive svrhe. Od tog događaja spomenuti su državnici dalje djelovali u smjeru razvitka organizacije pokreta nesvrstanih tako da je Prva konferencija pokreta održana 01. – 06.09.1961. godine u Beogradu, a na njoj je sudjelovalo 28 zemalja. Prema zaključku s konferencije bilo je potrebno raditi na uspostavi poretka koji je trebao biti zasnovan na suradnji među narodima i slobodnom razvoju svih zemalja. U duhu tog zaključka zemlje su nastavile djelovati u međunarodnim institucijama. Pokret je definitivno stvoren na Drugoj konferenciji održanoj u Kairu 1964. godine, na kojoj je prisustvovalo dvostruko više zemalja.²⁷ Pokretu, koji mu je osigurao velik međunarodni ugled, Tito je ostao vjeran do kraja života, a bio je naklonjeniji Istočnome bloku, budući da je Zapad imao monopol nad sredstvima koja su mogla biti upotrijebljena za stvaranje novih oblika kolonijalizma.²⁸ Jugoslavija je, dakle, na vanjskopolitičkome planu dvadesetogodišnje razdoblje započela gotovo u potpunoj izolaciji, da bi potom ne samo stabilizirala svoj položaj, već i istupila kao značajniji faktor na međunarodnoj političkoj sceni. Iako se paralelno s tim procesima produbljivala politička kriza u samoj državi,

²⁴ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 372.

²⁵ *Ibid.*, 369.

²⁶ *Ibid.*, 379.

²⁷ *Ibid.*, 383.

²⁸ *Ibid.*, 460.

garancija samostalnosti od strane oba bloka, kao i faktučka nemogućnost izlaska iz do tad stvorenog poretka svakako je ulijevala nade za opstanak i stabilnost države.

2.3. Plansko gospodarstvo

Odmah po završetku Drugog svjetskog rata Jugoslavija se našla u teškoj situaciji; nazadne prijeratne poljoprivredne strukture bile su devastirane, jednako kao i skromni industrijski kapaciteti, a glad i neimaština prijetili su samom opstanku vlasti. Zemlji je predstojao proces obnove, na koji se prionulo u euforičnome raspoloženju, ali uz velika odricanja.²⁹ Zadatak obnove bio je povjeren Andriji Hebrangu, koji je izradio prvi petogodišnji plan 1947. – 1952. godine, pri čemu valja napomenuti kako je nedostajalo stručnoga kadra za njegovu izradu, te se on oslanjao na literaturu koja je veličala plansko gospodarstvo. Prema planiranim konceptima težište se stavljalo na razvoj teške i vojne industrije, a sam je plan pratila uspješna promidžba da će njegovo ispunjenje Jugoslaviju svrstati u red najrazvijenijih zemalja. Početni su uspjesi bili značajni, no naročito nakon blokade s Istoka, pokazalo se da je plan megalomanski, a za njegovo su ispunjenje prije svega nedostajali osnovni preduvjeti: kapital, tržište i kvalificirani kadar.³⁰ Ubrzani razvoj industrije Partija je vidjela kao rješenje za stvaranje jake radničke klase budući da je temelj partizanskog pokreta u ratu činilo seljaštvo, koje je sada za nju predstavljalo osnovu obnove kapitalizma. Osim toga time su se isto tako trebali riješiti i problemi agrarne prenapučenosti i nezaposlenosti. Glavni problem po pitanju razvoja industrije bio je nedostatak stranog kapitala, zbog čega je država nametnula visoku stopu akumulacije, oko 30%³¹ Najveći teret industrijalizacije na svojim su leđima nosili seljaci i radnici, koji su u periodu od otprilike 10 godina živjeli u velikoj materijalnoj oskudici; cijene poljoprivrednih proizvoda bile su niske, kao i nadnice, što znači da je najveći dio kapitala ostajao u rukama države i tako se stvarala akumulacija za daljnja ulaganja u privredu. Usporedno s tim procesima vlast je također provela i reforme u obrazovanju; prvo su bili provedeni tečajevi masovnog opismenjivanja, a zatim je 1949. godine izvršen prijelaz na osmogodišnje osnovno školstvo, uvedene su industrijske škole, ukinute su privatne, a Crkva je ostala bez prava u školstvu.³²

²⁹ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 236.

³⁰ *Ibid.*, 237.

³¹ *Ibid.*, 265.

³² *Ibid.*, 267.

2.4. Samoupravljanje

Nakon raskola sa Staljinom i kratkotrajnim vrhuncem totalitarne diktature gospodarski su rezultati, odnosno izostanak istih, utjecali na formiranje kritike spram Staljinizma, koja je prije svega usmjerena na birokratizam, a to je uvjetovalo i napuštanje sovjetskoga modela razvoja. Otvorenu kritiku tog modela prvi je pokrenuo Edvard Kardelj smatrajući da razvoj socijalizma može ići samo u smjeru daljnjeg razvitka socijalističke demokracije, što je podrazumijevalo uključivanje masa u procese neposrednog upravljanja u svakom poduzeću ili ustanovi. Time je u njegovom radu, koji se temeljio na dijelima klasika – Marxa i Engelsa, prikazan obris ideje samoupravljanja, čija je implementacija i razvoj postala temelj jugoslavenskog socijalizma.³³ Primjena ideje samoupravljanja istovremeno je značila i da je povijesna misija KPJ radikalno preformulirana; njezin je cilj od tada bio sprječavanje birokratizacije državnog aparata, a na vlastitom je primjeru dosljednim primjenjivanjem ideja koje su temeljene na klasicima marksizma trebala ukazati na nove perspektive u socijalizmu. Shodno tomu, Partija se morala odvojiti od državne vlasti, a radnici moraju upravljati poduzećima.³⁴

Najveći doprinos stvaranju novog sustava dali su Kardelj i Kidrič, naročito potonji koji je i stvorio prvi takav privredni sustav. Prvo se pristupilo stvaranju organa putem kojih bi radnici mogli upravljati poduzećima, pa je tako 1949. godine donesena uredba o osnivanju radničkih savjeta, koji su postali prvi organi samoupravljanja. Kulminacija je svakako bio zakon usvojen 27.06.1950. godine, tzv. *“Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva”*, popularno nazvan *„Zakon o radničkom samoupravljanju“*, prema kojemu je prihvaćena nova linija KPJ, a sastojala se od negacije etatističkih načina upravljanja državom. Kidričev koncept podrazumijevao je uspostavu tržišnih mehanizama, ali s obzirom da su isti dio kapitalističkog sustava, smatrao je da država i dalje mora imati određenu ulogu, prije svega u njihovoj regulaciji. Utvrđena je bila i stopa akumulacije, čiji su se prihodi i dalje slijevali u državne investicijske fondove – lokalne, republičke i savezne. Uostalom, bez tih fondova zaustavio bi se proces industrijalizacije u mnogim krajevima. Prema tom zakonu radni su kolektivi, posredstvom predstavničkih samoupravnih organa koje su sami birali, ostvarivali pravo upravljanja poduzećima, no to je bilo samo deklarativno, jer osim prava biranja i opoziva radničkih savjeta drugih u pogledu upravljanja poduzećima nisu dobili. Velike ovlasti dobio je Upravni odbor, dok je direktor imao

³³ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 316.

³⁴ *Ibid.*, 319.

pravo veta na odluke radničkoga savjeta.³⁵ Takav početni model u praksi je isključivao mogućnosti da poduzećima upravljaju radni kolektivi, jer su sve direktive i planovi i dalje dolazili od strane državnih organa, tako da je centralizam bio zadržan u veoma značajnom obimu. Manje su promjene bile uvedene 1951. godine „*Zakonom o planskom upravljanju privredom*“, prema kojemu je država svakome poduzeću jamčila minimalni platni fond s obzirom na kategorije stručnosti radnika. Taj fond nije bio oporezivan i služio je kao osnova za određivanje društvenih doprinosa; kada je poduzeće odbilo materijalne troškove i fond osobnih dohodaka, bilo je dužno na svaki isplaćeni dinar plaće uplatiti određeni iznos u fondove i akumulaciju, ostatak je bio oporezivan i ako je ostao višak mogao se upotrijebiti za vlastite investicije ili povećanje dohodaka radnika. Na taj su način poduzeća bila usmjerena da dobit zarađuju na tržištu, bez naloga države, koja je ipak navedenim mjerama i dalje zadržala najveći dio viška rada.³⁶ Godine 1954. došlo je do novih promjena unutar privrednog sustava; sredstva za proizvodnju (alati, strojevi) bila su pušteni na tržište, a uspostavljali su se i državni investicijski fondovi. Puštanjem sredstva za proizvodnju u prodaju bila je stvorena pojačana dinamika na tržištu, a istodobno tim je potezom bila smanjena bojazan od slobodnijeg tržišta. Sredstva koja su bila stečena akumulacijom, zajedno s kamatama koja su se na ta sredstva dobivala, slijevala su se u Opći investicijski fond, a iz tih su se sredstava zatim kreditirale investicije sukladno društvenom planu. Tim je potezom bio formiran jaki društveni kapital koncentriran u državnim organima, tako da je ona i dalje zadržavala dominantnu ulogu u investiranju. Slično tome bili su osnivani i fondovi u republikama, kotarevima i komunama. Privredna se reforma provodila u vrijeme zaustavljanja liberalnih tendencija u politici (slučaj Đilas), tako da je sustav uspostavljen 1954. godine trajao sve do privredne reforme 1965. godine.³⁷ Blage promjene u privrednom sustavu nagovijestio je zakon iz 1957. godine, prema kojemu su kolektivi dobili veću autonomiju; mogli su sami odlučivati o upotrebi ostvarenog dohotka, no, investicijski je kapital i dalje bio u rukama države.³⁸

Krajem pedesetih godina, usporedno s pojavom ozbiljnijih pukotina unutar Partije, postavljalo se pitanje je li sredstvima proširene reprodukcije treba raspolagati država ili proizvođači i ta je dilema u narednoj dekadi istovremeno bila pokretač promjena u privrednom sustavu, ali i katalizator političke krize. Taj je problem trebala riješiti provedba privredne reforme 1961. godine. No, osim što su njome radni kolektivi dobili samostalno pravo u odlučivanju koliki će

³⁵ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 325.

³⁶ *Ibid.*, 331.

³⁷ *Ibid.*, 333.

³⁸ *Ibid.*, 385.

iznos iz čistih prihoda izdvajati za osobne dohotke, a koliko za poslovni fond, do značajnijih promjena nije došlo. U postojećim uvjetima nedostatka zdravih tržišnih mehanizama država je i dalje određivala cijene za 70% proizvoda na tržištu, što znači da položaj pojedinih gospodarskih grana nije bio realan i one su postale ovisne o državi, a i dalje su ostali na snazi mehanizmi akumulacije.³⁹ Reforma nije bila dobro prihvaćena u sredinama koje su se sporije razvijale, jer su poduzeća u uvjetima samostalne raspodjele dohotka uglavnom povećavala osobne dohotke kako bi se time smanjile socijalne nejednakosti. To je predstavljao problem za ona poduzeća čiji su dohotci time bili iznad granice proizvodnosti, jer su ona time postala nerentabilna. Osim što je naišla na otpor u onim sredinama koje su privredno zaostajale, reforma nije bila prihvaćena ni u dobrom dijelu državnoga vrha, te je privremeno obustavljena, čemu je pridonijela i kratkotrajna recesija.⁴⁰ Taj se događaj smatra pobjedom centralističkih snaga u državnome aparatu. Ipak, takvo stanje nije dugoročno bilo održivo. Prije svega, fondovi, odnosno preraspodjela sredstava i kreditiranje iz istih, uzrokovali su konstantne svađe unutar partijskoga vrha, što je opstruiralo procese donošenja važnih odluka, a moglo se spriječiti njihovim gašenjem. S druge strane, dominacija državnog upravljanja tržišnih mehanizama potencirala je sukobe između političkih i proizvodnih subjekata. Rješenje tih problema predstavljala je uspostava tržišnih mehanizama, iako je to značilo gašenje poduzeća i drugih državnih subjekata koji su ovisili o državnim investicijama, a time bi se povećao neravnomjerna razvoj pojedinih područja.⁴¹ Do privredne reforme 1965. godine država je određivala cijene gotovo svih proizvoda, a da bi se formirala normalna struktura cijena bilo je potrebno izvršiti odlučnije uključanje u svjetsku privredu.⁴² Provedena je reforma bila najdrastičniji potez od uvođenja samoupravljanja, a uvedene su sljedeće mjere: devalvacija dinara, ograničavala se kreditno – monetarna politika kako bi se usporila inflacija, ograničavala se investicijska potrošnja, a cijene su bile administrativno povećane i usklađene sa svjetskim cijenama. Time je došlo do nagle promjene u potražnji roba i usluga, međutim, porast cijena značio je ujedno i povećanje troškova života, koji su 1965. godine uvećani u prosjeku za 35%, dok istodobno nije došlo do ravnomjernog povećanja prihoda za sve radnike. Prihodi su rasli po stopama koje su ovisile o samim mogućnostima radnog kolektiva, a kako nejednakosti među radnicima ne bi bile prevelike, njihova je reakcija bila obustava zapošljavanja, pa i otpuštanje radnika.⁴³ Time

³⁹ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 310.

⁴⁰ *Ibid.*, 412.

⁴¹ *Ibid.*, 474.

⁴² *Ibid.*, 475.

⁴³ *Ibid.*, 479.

su bile prekinute dotadašnje visoke stope rasta, a jedan od glavnih razloga naglih negativnih gospodarskih trendova je i taj da poduzećima nisu bila ostavljena sredstva za izvršenje preustroja na tržišne uvjete, ali u obzir treba uzeti i neosposobljenost rukovodećeg kadra u poduzećima za novonastale uvjete. Niti zagovornici reformne nisu imali previše razloga za zadovoljstvo u pogledu njene provedbe; nagli je porast nezaposlenosti 1968. godine uzrokovao val nezadovoljstva, a takvo je stanje samo dodatno produbljivalo političku krizu.⁴⁴

2.5. Odnos vlasti spram seljaštva

Blagonaklonost komunističkih vlasti spram seljaštva zbog njihovih zasluga u partizanskom pokretu odmah je nakon rata zamijenila sumnjičavost i nastojanje da se što brže provede proces pretvorbe privatnih vlasnika u socijalističke proizvođače. To je bilo moguće postići na dva načina: njihovim uključivanjem u poljoprivredne zadruge ili pretvaranjem u radnike državnih poduzeća. Ono što je svakako nedostajalo bio je kapital, a samo je pitanje neposredno nakon rata bilo delikatno. Osim toga, promjena socijalne strukture kakvu je promovirala Partija u konačnici se svodila samo na uključivanje seljaka u proizvodne procese, međutim, ne i na njihovo preseljenje u grad, što je uostalom bilo onemogućeno i zbog loše stambene infrastrukture.⁴⁵ Po uzoru na sovjetski model bile su osnovane zemljoradničko nabavno – prodajne i seljačke radne zadruge u kojima su i stoka i alati bili kolektivizirani. Zbog procesa industrijalizacije konstantno je rasla potražnja za povećanom proizvodnjom poljoprivrednih proizvoda. Kako bi se ona zadovoljila bile su donesene uredbe o obaveznom zasijavanju oranica i otkupu prinosa, a bili su nametnuti i veliki porezi.⁴⁶ Politika vlasti u seljaštvu je izazvala negodovanje i ono je reagiralo smanjenjem proizvodnje, međutim, nakon Rezolucije Informbira stvari su nakratko postale još gore kada je 1949. godine pokrenuta velika kampanja kolektivizacije. Time je najveći dio tereta industrijalizacije pao na leđa seljaštva koje je reagiralo pružanjem pasivnog otpora, tako da je 1953. godine Partija naposljetku odustala od pokušaja da njime ovlada.⁴⁷ Time je započeo period mirnog suživota seljaštva i Partije i od sredine pedesetih godina uvelike se poboljšao položaj seljaka. U tom razdoblju počele su i krupne promjene u seoskim sredinama, jer je velikom broju seljaka nedostajao kapital, što se iskristaliziralo kao jaki motiv za traženje zarade izvan seoskog imanja.

⁴⁴ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 482.

⁴⁵ Ivana Dobrivojević, „Polutani,“ *Nikad im bolje bilo nije?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji* (2014.): 38.

⁴⁶ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 269.

⁴⁷ *Ibid.*, 272.

Osim kapitala koji je bio potreban za neposredna ulaganja, velik poticaj napuštanju poljoprivrede bila je i mirovina te mogućnost korištenja boljeg zdravstvenog i socijalnog osiguranja.⁴⁸ Prema statističkim podacima iz poljoprivredne je djelatnosti u nepoljoprivrednu od sredine pedesetih godina prelazilo 200 000 ljudi godišnje, a 1969. godine 43.7% kućanstava u državi imalo je barem jednog člana u stalnom radnom odnosu.⁴⁹ Odluke novonastalog sloja radnika – seljaka bile su prije svega niska produktivnost, slaba iskoristivost radnog vremena i učestali izostanci, naročito uslijed poljoprivrednih radova.⁵⁰ Većina ih, pod utjecajem starijih članova obitelji, nije u potpunosti napustila poljoprivrednu, a tome je, u pogledu raspoloživog vremena za tu djelatnost, svakako pogodovala i često mala udaljenost od radnog mjesta do mjesta stanovanja.⁵¹

2.6. Razvoj poljoprivrede

Glavni je cilj agrarne politike u socijalističkoj Jugoslaviji bio izgradnja poljoprivrede koja je u cijelosti trebala biti u rukama države, dok je seljaštvo trebalo pretvoriti u ulogu društvenog proizvođača. Ultimativni je rezultat bio polovičan, jer su se seljaci zbog povećane mobilnosti rado odvajali od posjeda, ali su ga nerado napuštali, tako da je u strukturi vlasništva zemljišta apsolutno prevladavao privatni posjed.⁵² Poljoprivredna zaostalost i agrarna prenapučenost ostali su trajno opterećenje za jugoslavenski privredni razvoj, a poljoprivredna je struktura krajem pedesetih godina i dalje bila među najzaostalijima u Europi. Budući da je posjedovni zemljišni maksimum 1953. godine bio smanjen na svega 10 hektara, parcele su bile toliko usitnjene da je na njima bilo teško proizvesti ikakve tržišne viškove. Time je, međutim, bio povećan društveni sektor, a zemljišta su najčešće na uporabu dobivale Opće poljoprivredne zadruge. One su te godine bile pretvorene u poduzeća i dobile su ulogu društveno – političkog i ekonomskog središta na selu čime su postale aktivni činitelj u procesu socijalističkog preobražaja sela.⁵³ Zadruga su od sredine pedesetih godina ulagale znatna sredstva u modernu agrarnu tehnologiju, tako da su krajem desetljeća u brojim zadrugama seljacima na privatno

⁴⁸ Hannes Grandits, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18. – 20. stoljeće)*, prev. Barbara Dukić (Zagreb: FF press, 2012.), 203.

⁴⁹ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 389.

⁵⁰ Ivana Dobrivojević, „Doškoloavanje radnika,“ *Nikad im bolje bilo nije?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji* (2014.): 41.

⁵¹ Ivan Perić, „Radnici-seljaci u industrijskim poduzećima,“ *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 7-8 (1965.): 62.

⁵² Vlado Cvjetičanin, Svetozat Livada i Stipe Šuvar, „Neke promjene u agrarnoj strukturi Hrvatske,“ *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 1 (1963.): 52.

⁵³ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 388.

korištenje na raspolaganju stajali poljoprivredni strojevi, ali malen si je broj to mogao priuštiti.⁵⁴ Usprkos tim naporima u godinama rapidnog industrijskog razvoja golemi zaostatak poljoprivrede rezultirao je neravnomjernim privrednim razvojem. Za promjene u poljoprivredi naročito se tada zalagao Bakarić, koji je smatrao da se poljoprivredni odnosi trebaju urediti prema modelu samoupravljanja i to tako da se stvara tehnički opremljena poljoprivreda, a seljacima se trebao omogućiti put prema tržištu, primjerice povezivanjem njih kao neposrednih proizvođača s prehrambenom industrijom. Bakarićev je koncept na kraju bio usvojen, a prinosi su u poljoprivredi na početku šezdesetih višestruko uvećani.⁵⁵ Usprkos tomu, poljoprivreda je i dalje kaskala za industrijskim razvojem, iako se sektoru više pažnje posvećivalo nakon privredne reforme kojom se nezaposlenost, između ostalog, nastojala privremeno riješiti zadržavanjem na selu.⁵⁶

2.7. Razvoj potrošačke kulture u Jugoslaviji

Razvoj masovne potrošačke kulture povezan je s razvojem masovne proizvodnje, što znači da su s tom praksom prije započela ona društva koja su prije otpočela s jačim razvojem vlastite industrije. Međutim, potrošačka kultura dobila je velik zamah tek u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, kako u Europi, tako i u Jugoslaviji.⁵⁷ Budući da je u prvim poslijeratnim godinama težište razvoja bilo stavljeno na tešku industriju, laka industrija bila je zapostavljena u smislu da je njena uloga prvenstveno bila u namirivanju potreba stanovništva; organizirana opskrba te planska raspodjela i potrošnja robe obilježili su razdoblje od kraja rata, pa sve do 1952. godine. S obzirom da je to značilo da imperativ nipošto nije bio prodaja proizvoda, teško bi se u tom razdoblju moglo govoriti o snažnijem razvoju konzumerizma.⁵⁸ Do većih promjena došlo je ukidanjem organizirane opskrbe, te zakonom iz 1951. godine kojim su poduzeća oslobođena planskih naloga države, čime su ona upućivana na tržište da zarađuju svoj dohodak.⁵⁹ Istovremeno, poboljšanje odnosa sa zapadnim zemljama, napose sa SAD – om, otvorilo je vrata prodoru zapadnjačkih vrijednosti u jugoslavensko društvo. Elementi amerikanizacije poput žvakaćih guma ili Disney animiranih filmova brzo su bili prihvaćeni u

⁵⁴ Hannes Grandits, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18. – 20. stoljeće)*, prev. Barbara Dukić (Zagreb: FF press, 2012.), 197.

⁵⁵ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 439.

⁵⁶ *Ibid.*, 480.

⁵⁷ Igor Duda, „Potrošačka kultura,“ *Nikad im bolje bilo nije?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji* (2014.): 61.

⁵⁸ Zvonko Antonović, ur., „Krateks“ *Krapinska tekstilna industrija* (Nova Gorica: Soča, 1985.), 23.

⁵⁹ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 328.

društvu, a također i razni modeli i obrasci poput samoposluga. Tome je pogodovala i demografska situacija, jer je Jugoslavija tada imala jednu od najmlađih populacija u Europi, tako da je više - manje izostao otpor prema novitetima, ali ne i kritika, doduše od strane novinara, koja je najčešće bila usmjerena k ograničenosti potrošačke kulture. Amerikanizacija nije tako bila samo političko oružje, već i modernizacijski proces. Isto tako ona je zahvaćala i kulturnu sferu, pa je primjerice uvjetovala pojavu jedinstvenih hibrida poput „partizanskog Westerna“ i „partizanskog stripa“. Prihvatanjem tih vrijednosti potrošačko je društvo sa svim svojim odlikama (usmjeravanje slobodnog vremena prema odmoru i konzumerizmu) bilo stvoreno u manje od dvije dekade.⁶⁰

Šezdesetih godina amerikanizacija je kao realnost bila prihvaćena i od strane društva i vlasti, pri čemu je vlast njeno širenje odobravalala u želji za poboljšanjem svakodnevnog života.⁶¹ U toj se dekadi već uspostavila povezanost društvenih vrijednosti s kupovnom moći i materijalnim vlasništvom. Impulsi za razvoj potrošačke kulture dolazili su iz dva smjera: odozgo od strane vlasti, te odozdo od strane mobilnijih građana, koji su bili osvješteniji o životu na Zapadu.⁶² Razvoj samoposluga potaknuo je ujedno i razvoj industrije robe široke potrošnje, koja je nastojala povećati svoj asortiman, a razvijala se i reklama. Ograničenja domaće potrošačke kulture bila su odraz ideologije i razine gospodarske razvijenosti, međutim, nije bilo učestalih nestašica robe kao u ostalim socijalističkim zemljama.⁶³ Jedna od glavnih odlika suvremenog potrošačkog društva bila je razvoj automobilske kulture u što je Jugoslavija bila uključena počevši s 1953. godinom kada su u Kragujevcu proizvedeni prvi džipovi marke Willys. Dvije godine kasnije bio je potpisan ugovor s talijanskim Fiatom, te je započela proizvodnja Zastave 750, poznate pod nazivom „Fićo“, koji je postao simbol motorizacije ovih prostora i najpopularniji jugoslavenski automobil.⁶⁴ Osim automobila važan aspekt modernizacije bila je i tehnika; upotreba novih uređaja drastično je mijenjala svakodnevnicu ljudi, međutim, njeno širenje je u ove dvije dekade bilo sporije nego u kasnijem razdoblju. Ipak, u nastojanju da omogući svojim građanima što bolji život, vlast je u tom pogledu pokazala

⁶⁰ Radina Vučetić, „Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevnicu šezdesetih)“, *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 44. Br.2. (2012.): 277.

⁶¹ Radina Vučetić, *Koka kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* (Beograd: Službeni glasnik, 2012.), 32.

⁶² Igor Duda, „Tehnika narodu Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 37. Br.2. (2005.): 374.

⁶³ Igor Duda, „Potrošačka kultura“, *Nikad im bolje bilo nije?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji* (2014.): 61.

⁶⁴ Igor Duda, „Motorizacija i automobilska kultura“, *Nikad im bolje bilo nije?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji* (2014.): 67.

fleksibilnost, pa su se tako iz investicijskih fondova mogli dobiti krediti i za primjerice kupnju hladnjaka.⁶⁵ Rastuće nacionalističke tendencije tijekom šezdesetih godina nisu omele širenje popularne kulture, jer ona nije poznavala republičke granice, a niti je imala nacionalistički predznak. Međutim, istovremena opterećenost s nagomilanim unutarjopolitičkim pitanjima i prihvaćanje kulturnih obrazaca Zapada ukazuju na određene paradokse unutar jugoslavenskog društva.⁶⁶

2.8. Razvoj turizma u Jugoslaviji

Vlasti su ubrzo po završetku rata uvidjele dvojaku dimenziju turizma; ideološku i političku, čime je ta gospodarska grana postala pogodna za stvaranje zajedničke svijesti, potvrđivanje ideološkog legitimiteta, te oblikovanje svakodnevnog života i ponašanja. S obzirom na to da međunacionalni animoziteti nisu mogli neposredno nakon rata iščeznuti, vlast je smatrala da se turizam u Hrvatskoj može iskoristiti kako bi se pomirile sukobljene strane.⁶⁷ U prvim poslijeratnim godinama turistički su objekti bili nacionalizirani i predani u ruke Sindikata, tako da su u razdoblju industrijalizacije i kolektivizacije bila izgrađivana brojna radnička odmarališta, koja su trebala služiti za odmor, ali i za dobivanje političkih instrukcija. Time su odmarališta postala sredstvo u stvaranju „novog čovjeka“, a uloga turizma bila je time transformativna.⁶⁸ Osim odmarališta organizirani su i brojni izleti koji su trebali pružati uvid u zajedničko kulturno nasljeđe, te se i na taj način njegovala ideja bratstva i jedinstva. Međutim, u praksi su postojale brojne prepreke; turistička infrastruktura bila je iznimno loša, osoblje je bilo nekvalificirano, a usprkos zalaganju vlasti putem pogodnosti poput K – 15 ljudi su i dalje ljetovali u republikama u kojima su živjeli. Vlast nije uspjela promijeniti tada tipičan stav da je turizam naprosto privilegija drugih, te je u drugoj polovici pedesetih bila napuštena transformativna uloga turizma, a isto tako sindikalni turizam ustupio je mjesto komercijalnom.⁶⁹ U toj novoj strategiji ciljalo se prije svega na goste zapadnih zemalja, prvenstveno promocijom jadranske obale, a promoviralo se sunce, mladost, modernost i zabava, što je automatski limitiralo opseg privlačnosti radničkih odmarališta. Šezdesetih je godina

⁶⁵ Dušan Bilandžić, *Moderna Hrvatska povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999.), 436.

⁶⁶ Radina Vučetić, *Koka kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* (Beograd: Službeni glasnik, 2012.), 45.

⁶⁷ Karin Taylor, Hannes Grandits, *Yugoslavia's sunny side: A History of Tourism in Socialism (1950s – 1980s.)*. (Budimpešta: CEU Press, 2010.), 71.

⁶⁸ *Ibid.*, 73.

⁶⁹ *Ibid.*, 76.

vesternizacija u potpunosti zahvatila turističke kapacitete, međutim, turistički su rezultati bili skromni. Ideološka komponenta turizma uglavnom je bila napuštena i ustupila je mjesto konzumerizmu, tako da je nacionalno jedinstvo promovirano kroz prosperitet. Ipak, krajem dekade vlast se nakratko ponovno okrenula transformativnim težnjama u vezi godišnjeg odmora, ali u mnogo manjoj mjeri nego prije.⁷⁰

⁷⁰ Karin Taylor, Hannes Grandits, *Yugoslavia's sunny side: A History of Tourism in Socialism (1950s – 1980s.)*. (Budimpešta: CEU Press, 2010.), 97.

3. Industrijski razvoj Hrvatskog zagorja

3.1. Počeci industrijalizacije

Industrijski je razvoj Hrvatskog zagorja u razdoblju prije Drugog svjetskog rata bio veoma skroman. Kao značajnije manufakturno središte isticala se Krapina u kojoj je nekolicina radionica bila osnovana već u prvoj polovici 19. st., poput Krapinske tvornice kamenine kao najstarije zagorske industrije i tvornice peći.⁷¹ Ozbiljniji počeci industrijalizacije vezani su uz otvaranje zagorske pruge 04.09.1886. godine čime je kraj postao snažnije prometno povezan sa Zagrebom.⁷² Kasnijom izgradnjom pruge prema Krapini, te izgradnjom pruge preko Ivanca do Golubovca s varaždinske strane, bila je povećana eksploatacija ugljena i omogućen izvoz gospodarskih proizvoda. Agrarna prenapučenost u slučaju je industrijalizacije značila jeftinu radnu snagu, međutim, do kraja 19. st. zagorska je industrija zapošljavala tek 2000 radnika, od čega ih je polovica radila u ugljenokopima u Golubovcu, Konjščini, Krapini i Ivancu.⁷³ Izgradnjom pruge povećana je i mobilnost stanovništva, a to je dodatno ubrzalo proces pretvaranja Zagorja u emigracijsko žarište. Uzrok je tome prije svega bio proces rasformiranja obiteljskih zadruga, jer su zemljišni posjedi zadruga u pravilu bili mali te se gotovo i nisu mogli dalje dijeliti.⁷⁴ Osim toga, blizina Zagreba nudila je veće mogućnosti za brojne stanovnike ovoga kraja, tako da je između grada i regije stvorena čvrsta povezanost, odnosno Zagorje je već do Prvog svjetskog rata ekonomski ovisilo o zagrebačkoj privredi.⁷⁵ Ipak, između dva svjetska rata potaknut je pojačani industrijski razvoj osnivanjem većih poduzeća tekstilne industrije, poput Krapinske tekstilne industrije, Oroteksa i ZIVT – a. Taj je razvoj bio uglavnom koncentriran uzduž željezničke pruge, gdje su se i nalazili veći centri regije. Blizina Zagreba s jedne i Varaždina s druge strane utjecala je na to da se u Zagorju nije razvilo neko značajnije regionalno središte kojem bi gravitirala veća masa ljudi, tako da su se negativni demografski procesi iz prijašnjeg razdoblja nastavili i nakon Drugog svjetskog rata. To, međutim, ne znači

⁷¹ Dragutin Feletar, Zoran Stiperski, „Međuzavisnost procesa industrijalizacije i promjena u prostornom rasporedu i pokretljivosti stanovništva u Hrvatskom zagorju,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 27. Br.1. (1992.): 145.

⁷² Krešimir Filić, „Varaždini i zagorska željeznička pruga,“ *Zagorski kolendar* (1957.); 173.

⁷³ Zvonko Antonović, ur., „Krateks“ *Krapinska tekstilna industrija* (Nova Gorica: Soča, 1985.), 10.

⁷⁴ *Ibid.*, 10.

⁷⁵ Stanko Žujić, „O dnevnim kretanjima radne snage u Zagrebu,“ *Hrvatski geografski glasnik* Vol. 19. Br.1. (1957.): 135.

da je intenzivan proces industrijalizacije zaobišao regiju, naprotiv, naišao je na plodno tlo upravo zahvaljujući obilju radne snage i rudarskim zalihama.⁷⁶

3.2. Opće karakteristike industrijskog razvoja Hrvatskog zagorja

Nakon Drugog svjetskog rata razvoj industrije, u početku teške, postao je imperativ KPJ, a u osnovi taj je proces trebao „stvoriti materijalnu bazu društva i (...) uvjete daljnjem razvoju i jačanju proizvodnih snaga“⁷⁷, kao što je to naglašeno u programu prvog Petogodišnjeg plana. U skladu s time pristupilo se osposobljavanju već postojećih poduzeća za što veću proizvodnju, kao i njihovom proširenju.⁷⁸ Razvoju industrije pogodovala je i činjenica da ovaj kraj nije pretrpio tešku ratnu devastaciju poput nekih drugih, tako da su postojeći industrijski kapaciteti mogli biti stavljeni u pogon ubrzo nakon oslobođenja zemlje. Međutim, sputavajući čimbenik u tom je pogledu predstavljalo loše infrastrukturno nasljeđe iz Kraljevine Jugoslavije po pitanju dopreme električne energije. Upravo zbog toga pedesete godine obilježio je intenzivan proces elektrifikacije. S obzirom na to da se Hrvatsko Zagorje nalazi u Savsko – dravskom međuriječju u kojem je mogućnost za izgradnju hidrocentrala malena, težište se stavljalalo na upotrebu termoenergetskih potencijala, prije svega ugljena kojim je Zagorje obilovalo.⁷⁹ Napredak je na ovome polju bio uistinu velik; prema statističkim pokazateljima u razdoblju od 1947. – 1957. godine broj elektrificiranih naselja u kotaru Krapina porastao s 13% na 62%.⁸⁰ Prvi rezultati industrijalizacije također su brzo pristizali, pa se tako navodi da je 1953. godine Zagorje bilo industrijaliziranije od ostatka Hrvatske; stupanj industrijalizacije iznosio je 49.3 u usporedbi s ostatkom Hrvatske za koju je iznosio 44.6. U isto vrijeme regija je i dalje bila više poljoprivredna od ostatka Hrvatske, pa je na 1000 stanovnika dolazilo 684.4 poljoprivrednih stanovnika, što je gotovo dvostruko više nego što je iznosio hrvatski prosjek.⁸¹ Ipak, ubrzani proces industrijskog razvoja bio je glavni katalizator procesima deagrarizacije i deruralizacije, koji su se odvijali većom brzinom od industrijalizacije. Gustoća naseljenosti u Zagorju daleko

⁷⁶ Dragutin Feletar, Zoran Stiperski, „Međuzavisnost procesa industrijalizacije i promjena u prostornom rasporedu i pokretljivosti stanovništva u Hrvatskom zagorju,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 27. Br.1. (1992.): 141.

⁷⁷ „Industrijska proizvodnja porasla je u odnosu na 1939. za 636 posto,“ *Naših 15 dana*, 8. svibnja 1965.

⁷⁸ „Industrija: osnova razvoja prenaseljenog kraja,“ *Naših 15 dana*, 8. svibnja 1965.

⁷⁹ Ivan Crkvenčić, „Elektroenergetske prilike u Hrvatskoj,“ *Hrvatski geografski glasnik* Vol. 14 – 15 Br.1 (1953.): 124.

⁸⁰ Antun Kozina, „Desetogodišnji privredni razvoj kotara Krapine,“ *Zagorski kolendar* (1959.): 162.

⁸¹ Dragutin Feletar, Zoran Stiperski, „Međuzavisnost procesa industrijalizacije i promjena u prostornom rasporedu i pokretljivosti stanovništva u Hrvatskom zagorju,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 27. Br.1. (1992.): 144.

je premašivala kapacitete za zapošljavanje koje je nudila razvijajuća industrija. Ona se u zagorskim općinama pedesetih godina kretala u rasponu od 130 – 160 stanovnika na km², pri čemu je Pregrada sa 161 stanovnikom na km² bila rekorder na prostoru cijele Jugoslavije.⁸² Vanjski se čimbenici poput privlačnosti republičkog središta s većim brojem mogućnosti često navode kao odlučujući faktor u iseljavanju, međutim, industrijalizacija Zagorja imala je i jednu veliku manjkavost unutar sebe; popratni proces urbanizacije tekao je mnogo sporije. Krapina je primjerice početkom šezdesetih sa 7.8% zaposlenih u industriji zauzela četvrto mjesto u NR Hrvatskoj, dok je istovremeno po udjelu građevinskih radova i investicija bila na samom začelju.⁸³ Upravo iz toga proizlazi specifičnost zagorskih gradskih i općinskih središta, koja se očituje u niskom stupnju okupljanja ljudi u njima, prvenstveno zbog nedostatka smještajnih kapaciteta, pa je tako udio stanovnika općinskog središta u ukupnom udjelu stanovnika općine u prosjeku iznosio manje od 10%.⁸⁴ S druge strane, blizina je Zagreba predstavljala i veliko tržište za plasman industrijskih proizvoda, što je pozitivno utjecalo na razvoj industrije.

Pedesetih godina osnivana su tako brojna poduzeća tekstilne, drvene, prehrambene i drugih industrija. Među najvažnijima svakako su konfekcija Kotka, Jedinstvo, Stražaplastika, Građevinsko poduzeće, a postojeća poput Straže, DIP – a Zagorje, Krapinske tekstilne industrije i ugljenokopa uvećala su svoje kapacitete.⁸⁵ Zahvaljujući velikim rezervama ugljena rudarstvo je u početku predstavljalo okosnicu razvoja kraja, a s preorijentacijom prema industriji široke potrošnje dolazi do jakog razvoja tekstilne industrije. Prema podacima iz 1964. godine Zagorje je po kriteriju zaposlenih u industriji i rudarstvu bilo odmah iza zagrebačkog područja, ali je po kriteriju dohotka zaostajalo ne samo za zagrebačkim područjem, već i za istočnom Slavonijom, riječkim i sisačkim područjem.⁸⁶ Razlog je tome taj što su u rudarstvu i tekstilnoj industriji dohoci bili manji nego u drugim industrijskim granama. Osim industrije koja je bila vezana za lokalne sirovine također se razvijala i prerađivačka iz uvezenih sirovina čiji su proizvodi uglavnom bili namijenjeni za potrošnju izvan Hrvatskog zagorja.⁸⁷ Šezdesetih

⁸² Vladimir Blašković, „Geografske značajke Hrvatskog Zagorja,“ *Zagorski Kolendar* (1957.): 54.

⁸³ Stanko Žujić, „Prilog poznavanju strukture teritorija N. R. Hrvatske i tendencija razvitka,“ *Hrvatski geografski glasnik* Vol. 25 Br.1 (1962.): 147.

⁸⁴ Dragutin Feletar, Zoran Stiperski, „Međuzavisnost procesa industrijalizacije i promjena u prostornom rasporedu i pokretljivosti stanovništva u Hrvatskom zagorju,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 27. Br.1. (1992.): 152.

⁸⁵ „Industrija: osnova razvoja prenaseljenog kraja,“ *Naših 15 dana*, 8. svibnja 1965.

⁸⁶ Stanko Žujić, „Jedan pristup analizi prostornog razmještaja industrije (na primjeru SR Hrvatske),“ *Hrvatski geografski glasnik* 28 (1966.): 64.

⁸⁷ Dražen Njegač, „Oblici i značenje decentralizacije industrije Zagreba u Hrvatsko zagorje,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 24. Br. 1. (1989.): 104

godina ugljen je kao energent gubio na važnosti, pa je shodno tomu opadao i značaj rudarstva, što zbog toga, što zbog dotrajalosti rudnika i nedostatne mehanizacije. Zatvaranjem rudnika otvarala su se nova poduzeća koja su primala radnike iz ugljenokopa, a jaki impuls tomu dala je i zagrebačka industrija. Sukladno tomu veliki zamah dobivao je proces decentralizacije industrije iz Zagreba u Zagorje, a nova poduzeća osnivala su se ponajprije u lokalnim centrima s time da je bitan oblik decentralizacije također predstavljalo i preuzimanje već postojećih pogona. Do početka sedamdesetih na taj je način bilo otvoreno sedam novih pogona, a nakon toga još jedanaest.⁸⁸ S obzirom na to da su ta poduzeća zapošljavala lokalnu radnu snagu, troškovi komunalne i stambene izgradnje bili su niski, tako da time ipak nije značajno pojačan proces urbanizacije. U decentralizaciji industrije sudjelovala su i domaća poduzeća koja su bila dovoljno jaka, pa je primjerice Krapinska tekstilna industrija otvorila pogon trikotaže u Klanjcu, a Stražaplaska pogon u Desiniću i Tuhlju.⁸⁹

Najrazvijenija su i dalje bila naselja uz prugu; Zaprešić, Zabok i Krapina, a njihova je važnost dodatno učvršćena izgradnjom Zagorske magistrale šezdesetih godina koja je povezivala Zagreb s Mariborom.⁹⁰ U strukturi zaposlenih u industriji Krapine i Zaboka prevladavalo je lokalno stanovništvo, što ih čini tipičnom industrijom općinskog središta. Takav je obrazac razvoja bio zastupljen u većini zagorskih općina, a one koje nisu uspjele razviti dovoljno jaku „materijalnu bazu“ rapidno su gubile stanovništvo. Najočitiiji primjer toga je zapadni dio Zagorja (teritorij kotara Klanjec), koji je smatran najsiromašnijim dijelom regije. Iako su postojali potencijali za razvoj područja, mogućnosti za njihovu eksploataciju bile su slabe zbog loše prometne povezanosti s ostatkom Zagorja. Izgradnjom Sutlanske pruge 1956. godine kraj je bio povezan sa Zagrebom, a time je u kratkome roku bio uvučen u gravitacijsku zonu grada, koji je u početku postao dodatni radni centar, a kasnije jedan od glavnih ulagača u regiju putem već spomenutih procesa decentralizacije industrije tako da sva klanječka industrija zapravo vuče porijeklo iz zagrebačke.⁹¹ U sličnoj je poziciji bila Donja Stubica, koja je od zagorskih općina bila pod naj snažnijim utjecajem Zagreba i smatrana je djelom šireg zagrebačkog prstena.⁹² Glavne su odlike industrijskog razvoja, dakle, bile rapidni, ali prostorno

⁸⁸ Dražen Njegač, „Oblici i značenje decentralizacije industrije Zagreba u Hrvatsko zagorje,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 24. Br. 1. (1989.): 106

⁸⁹ S. Strašek, „Stražaplaska se svrstava u red vodećih,“ *Naših 15 dana*, 15. veljače 1965.

⁹⁰ Dragutin Feletar, Zoran Stiperski, „Međuzavisnost procesa industrijalizacije i promjena u prostornom rasporedu i pokretljivosti stanovništva u Hrvatskom zagorju,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 27. Br.1. (1992.): 159.

⁹¹ Vili Župančić, „Ekonomski preobražaj zapadnog djela Hrvatskog Zagorja,“ *Zagorski kalendar* (1957.): 177.

⁹² Dražen Njegač, „Oblici i značenje decentralizacije industrije Zagreba u Hrvatsko zagorje,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 24. Br. 1. (1989.): 107.

neravnomjerni razvoj, kojeg, međutim, nisu u stopu pratili procesi urbanizacije, tako da dolazi do intenziviranja procesa deagrarizacije naročito u onim prostorima koji zbog loše prometne infrastrukture nisu bili u mogućnosti razviti vlastitu industriju koja bi zapošljavala lokalno stanovništvo.

3.3. Rudarstvo

Već i prije Drugog svjetskog rata rudarstvo je bilo značajna gospodarska grana ovoga kraja, ali do pravog procvata dolazi nakon rata, naročito u godinama kada je forsiran razvoj teške industrije. Zagorje je obilovalo ugljenom, a prije svega riječ je o lignitu; po pitanju kvalitete bio je u rangu s ostalima u zemlji, ali je bio nerentabilan za prijevoz budući da je u svojem sastavu sadržavao veliki udio neiskoristivog tereta. Bazen lignita u Hrvatskome zagorju bio je prvi po veličini u NR Hrvatskoj i jedan od najvećih u čitavoj državi.⁹³ Prema tadašnjim preporukama ugljen je najbolje bilo iskoristiti na mjestu eksploatacije, što je svakako pogodovalo razvoju lokalne industrije koja je ugljen koristila kao primarni energent, a blizina Zagreba osiguravala je i tržište za njegovu prodaju, što je ujedno doprinijelo i razvoju zagrebačke industrije.⁹⁴

Upravo je rudarstvo, uz tekstilnu industriju, u prve dvije poslijeratne dekade odigralo odlučujuću ulogu u zapošljavanju stanovništva Zagorja; samo na području krapinskog kotara u ugljenokopima je bilo zaposleno oko 5500 radnika do 1957. godine.⁹⁵ Stanje je u rudnicima neposredno nakon rata bilo teško, jer su mnogi bili urušeni, no u kratkome su vremenu bili obnovljeni i pušteni u pogon, ali problemi koji su postojali i prije, naročito slaba mehanizacija, ostali su i dalje kočnica u razvoju ove gospodarske grane.⁹⁶ Tisak navodi kako su počeci vađenja ugljena na području ugljenokopa Krapina bili otežani između ostalog i zbog teških tektonskih uvjeta ugljenih naslaga kao i zbog slabe istraženosti cijeloga područja, te neriješenog pitanja njegovog plasmana na tržište u to vrijeme.⁹⁷ Golubovečki su ugljenokopi, kao najveći, s radom ponovno započeli 1946. godine, a u njihovom je sastavu bio i Pregradski ugljenokop, koji se

⁹³ M. Belošević, „Konjščinski ugljenokopi u svjetlu novih zadataka,“ *Zagorski kolendar* (1957.): 253.

⁹⁴ Ivan Crkvenčić, „Elektroenergetske prilike u Hrvatskoj,“ *Hrvatski geografski glasnik* Vol. 14 – 15 Br.1 (1953.): 124.

⁹⁵ Dragutin Feletar, Zoran Stiperski, „Međuzavisnost procesa industrijalizacije i promjena u prostornom rasporedu i pokretljivosti stanovništva u Hrvatskom zagorju,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 27. Br.1. (1992.): 147.

⁹⁶ Dražen Njegač, „Oblici i značenje decentralizacije industrije Zagreba u Hrvatsko zagorje,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 24. Br. 1. (1989.): 103.

⁹⁷ Branko Stanojkovski, „Krapinski ugljenokop: Rezultati ulaganja i zalaganja,“ *Naših 15 dana*, 15. siječnja 1965.

1953. godine odvojio kao samostalno poduzeće. Krapinski su ugljenokopi s radom započeli 1953. godine, a u njima se uglavnom vadio mrki ugljen. Osim vađenja i obrade neki su se rudnici, primjerice krapinski, bavili i prodajom. Svakako najpovoljniji položaj od svih ugljenokopa imao je konjšćinski, jer se nalazio na udaljenosti od 50 kilometara od Zagreba, uzduž pruge Zagreb – Varaždin. Goleme su rezerve ugljena na tom prostoru uvjetovale izgradnju termoelektrane Jertovec 1954. godine, a s obzirom da je sama trošila tek trećinu golemih proizvodnih kapaciteta svih rudničkih pogona, ostatak proizvodnje bio je namijenjen industriji, željeznici i širokoj potrošnji. Bio je to kapitalni projekt, u ono vrijeme najmodernija termoelektrana u cijeloj republici i značajan faktor u opskrbi električne energije na prostoru sjeverozapadne Jugoslavije.⁹⁸ Konjšćinski je rudnik u to vrijeme zapošljavao oko 2500 rudara, a konstantno se ulagalo u osuvremenjivanje mehanizacije kako bi se povećavali prinosi, za što su se sredstva prikupljala iz Općeg investicijskog fonda. Dosljedna upotreba mehanizacije podrazumijevala je i osposobljavanje kadra, čemu se pristupalo s velikom pažnjom osnivanjem općih i stručnih tečajeva.⁹⁹ Manjkavosti vlastitog kadra po pitanju obrazovanja svjesni su bili i Pregradski ugljenokopi; sukladno zaključku na jednoj od sjednica Radničkog savjeta poduzeća 1958. godine prema kojem su produktivnost i uspješno poslovanje direktno povezani sa stručnošću kadra, pristupilo se školovanju i popunjavanju radnih mjesta kvalificiranim kadrom. Ugljenokopi su stipendirali određene struke koje su im bile potrebne (rudarski inženjeri, liječnici, rudarski tehničari,...), a organizirani su i tečajevi za zaposlenike. Ta se politika pokazala uspješnom, jer je rudnik u razdoblju 1960. – 1964. godine bio svrstan među pet najboljih u republici.¹⁰⁰

Razdoblje od kraja Drugog svjetskog rata, pa sve do sredine šezdesetih godina može se smatrati zlatnim dobom rudarstva, a nakon toga počinje opadati vrijednost rudnika, prije svega zato što ugljen prestaje biti primarni energent, ali isto tako i zbog nerentabilnosti uzrokovane zastarjelom tehnologijom i načinom eksploatacije što je rezultiralo nižom proizvodnošću. Početkom sedamdesetih većina je ugljenokopa bila zatvorena, a to je dovelo do naglih promjena u strukturi industrijske proizvodnje.¹⁰¹ Tada dolazi do velikog priljeva radnika u industriju, jer je zatvaranje ugljenokopa pratio proces osnivanja manjih industrijskih pogona koji su zapošljavali radnike koji su do tada bili zaposleni u rudarstvu, pa je tako primjerice u

⁹⁸ M. Belošević, „Konjšćinski ugljenokopi u svjetlu novih zadataka,“ *Zagorski kolendar* (1957.): 253.

⁹⁹ *Ibid.*, 253.

¹⁰⁰ J. Topić, „Ugljenokop Pregrada: Briga o stručnim kadrovima!“, *Naših 15 dana*, 15. ožujka 1965.

¹⁰¹ Dragutin Feletar, Zoran Stiperski, „Međuzavisnost procesa industrijalizacije i promjena u prostornom rasporedu i pokretljivosti stanovništva u Hrvatskom zagorju,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 27. Br.1. (1992.): 144.

Krapinskom Strahinju izgrađena Tvornica elektroinstalacijskih materijala (TEP) u koju su zapošljavani mladi rudari.¹⁰² Procesu supstitucije značajan je poticaj dala i zagrebačka industrija, koja je otvarala nove pogone i preuzimala već postojeće.¹⁰³

3.4. Tekstilna industrija

Tekstilna industrija, kao najprominentnija grana industrije široke potrošnje, imala je, jednako kao i rudarstvo, solidnu osnovu za razvoj naslijeđenu iz prijašnjeg razdoblja. Uvjeti za njen daljnji razvoj bili su povoljni; radne je snage bilo u izobilju, prometna povezanost većih središta u kojima se razvijala bila je dobra, a također bilo je dovoljno i vode i ugljena.¹⁰⁴ Međutim, u prvim poslijeratnim godinama proizvodnja je prije svega bila usmjerena na podmirivanje potreba osiromašenog stanovništva, jer su tekstilni proizvodi bili uključeni u program organizirane opskrbe i dodjeljivali su se na točkice. Time tekstilna industrija nije bila usmjeravana prema tržištu, a ulaganja u razvoj komercijalne službe i skladišta bila su minimalna.

Početak pedesetih godina dolazi do krupnih promjena u pogledu tekstilne industrije, jer se ukida organizirana opskrba, a s provođenjem politike samoupravljanja stvarali su se uvjeti za samostalnije upravljanje tvornicama i njihovog pozicioniranja na tržištu. Proizvodnja je brzo rasla, tako da su stvarani tržišni viškovi i industrija se vrlo brzo oporavila.¹⁰⁵ Najpoznatije, a ujedno i najveće tekstilno poduzeće na području Zagorja bila je Krapinska tekstilna industrija, nastala još u međuratnom periodu 1925. godine. Već u prvoj godini oslobođenja tvornica je dostigla 60% proizvodnog kapaciteta, a 1949. godine radni je kolektiv dobio naslov najboljeg radnog kolektiva tekstilne industrije. Uspostavljanjem samoupravljanja osnovan je 06.09.1950. godine prvi Radnički savjet, koji je odmah pristupio izradi desetogodišnjeg plana razvoja u kojem je težište bilo stavljeno na izgradnju novih proizvodnih kapaciteta i na obrazovanje novih i postojećih kadrova. Rezultati su na kraju dekade bili uistinu veliki; obim proizvodnje 1960. godine uvećan je za 407% u odnosu na 1950. godinu.¹⁰⁶ Jednako velikom brzinom rastao je i broj zaposlenih u tvornici; još 1945. godine ona broji 428 zaposlenika, a taj se broj popeo na

¹⁰² Antun Kozina, ur., *Krapinskih osam stoljeća* (Krapina: Gama grafit, 1998.), 68.

¹⁰³ Dražen Njegač, „Oblici i značenje decentralizacije industrije Zagreba u Hrvatsko zagorje,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 24. Br. 1. (1989.): 197.

¹⁰⁴ M.P., „40 godina Krapinske tekstilne industrije,“ *Naših 15 dana*, 1. lipnja 1965.

¹⁰⁵ Zvonko Antonović, ur., „*Krateks*“ *Krapinska tekstilna industrija* (Nova Gorica: Soča, 1985.), 23.

¹⁰⁶ M.P., „40 godina Krapinske tekstilne industrije,“ *Naših 15 dana*, 1. lipnja 1965.

2136 koliko ih je bilo zaposleno 1965. godine.¹⁰⁷ Značaj tvornice nije bio velik samo za područje kotara Krapine, već i šire, jer je ona osnivala pogone u manje razvijenim mjestima poput Pregrade i Klanjca i time dala obol njihovom industrijskom razvoju. Sličnu je praksu provodila i Zagorska industrija vunениh tkanina iz Zaboka, koja je 1956. godine osnovala pogon u Krapinskim Toplicama, a 1961. godine u Desiniću.¹⁰⁸ Krapinska tekstilna industrija je od pedesetih godina sudjelovala na brojnim sajmovima, koji su tada imali značajnu ulogu u obavještavanju potrošača o asortimanu proizvoda, a na njima su razna poduzeća međusobno uspoređivala vlastite proizvode. Na taj je način ona bila u izravnom kontaktu s potrošačima i mogla se brže prilagoditi tadašnjim trendovima.

Šezdesetih godina tekstilna je industrija općenito proizvodila znatno više u odnosu na kupovnu moć i potrebe stanovništva, pa se pojavila potreba za traženjem tržišta izvan Jugoslavije i sklapali su se prvi inozemni poslovi. Takva je politika uostalom odgovarala i državnom rukovodstvu, jer je postojala potreba za stjecanjem deviznih sredstava.¹⁰⁹ U skladu s takvim tendencijama i Krapinska tekstilna industrija je izvršila proboj na međunarodno tržište; u početku su bili dogovoreni poslovi sa Sovjetskim Savezom, gdje je postojala potražnja za teškim tkaninama, a budući da je tvornica bila poznata po toj proizvodnji opseg poslova bio je u konstantnom porastu.¹¹⁰ Do sredine dekade tvornica je, osim na sovjetsko tržište, izvozila i u ostale zemlje Istočnog bloka, kao i u Švedsku, SR Njemačku, Švicarsku, te u zemlje Azije i Afrike.¹¹¹ Da je proizvodnja šezdesetih bila više orijentirana na inozemno tržište pokazuju i naslovi iz tiska, pa tako članak iz *Naših 15 dana*, naslovljen „*KTI na sajmu mode u Ljubljani*“ donosi vijest kako odjevni predmeti iz novog asortimana robe koji je tvornica proizvela „...u inozemstvu imaju širok krug potrošača, dok se kod nas tek probijaju.“¹¹² Međutim, proboj na zapadno tržište bilo je mnogo teže ostvariti nego na istočno, ali kontinuiranim ulaganjem u proizvodnju i on je ostvaren, doduše u kasnijem periodu, 1977. godine i to na američko tržište.¹¹³

¹⁰⁷ Zvonko Antonović, ur., „*Krateks*“ *Krapinska tekstilna industrija* (Nova Gorica: Soča, 1985.), 33.

¹⁰⁸ M.P., „40 godina Krapinske tekstilne industrije,“ *Naših 15 dana*, 1. lipnja 1965.

¹⁰⁹ Zvonko Antonović, ur., „*Krateks*“ *Krapinska tekstilna industrija* (Nova Gorica: Soča, 1985.), 24.

¹¹⁰ Ibid., 24.

¹¹¹ M.P., „40 godina Krapinske tekstilne industrije,“ *Naših 15 dana*, 1. lipnja 1965.

¹¹² M.P., „KTI na Sajmu mode u Ljubljani,“ *Naših 15 dana*, 15. veljače 1965.

¹¹³ Zvonko Antonović, ur., „*Krateks*“ *Krapinska tekstilna industrija* (Nova Gorica: Soča, 1985.), 24.

3.5. Poljoprivreda

Za razliku od ubrzanog industrijskog razvoja, poljoprivreda je u najmanju ruku kaskala ili bolje rečeno stagnirala. Provedbom prve agrarne reforme seoskim je obiteljima oduzeto zemljište koje je prelazilo dozvoljenu granicu od 25 ha – 35 ha, međutim, ako uzmemo u obzir da su zemljišni posjedi u Zagorju bili daleko manji, ona nije naročito pogodila regiju, a s drugom agrarnom reformom kojom je zemljišni maksimum određen na 10 ha promjene su također bile samo marginalne.¹¹⁴ Međutim, politika kolektivizacije i progresivna porezna politika učinili su poljoprivredu ekonomski nepovoljnom i neprivlačnom gospodarskom granom.

Sredinom pedesetih godina važnost zemljišnog posjeda ustupa mjesto posjedovanju kapitala, tako da isključivo bavljenje poljoprivredom nije bilo profitabilno i dolazi do velikih socijalnih prestrukturiranja na selu. Usprkos tomu, krajem dekade njome se još uvijek bavilo 70% stanovništva, jer je većina zaposlenih u industriji i dalje obrađivala zemlju.¹¹⁵ Od ukupne poljoprivredne proizvodnje Zagorja ratarstvo je ostvarilo 40%, na drugome je mjestu bilo stočarstvo, pa vinogradarstvo i voćarstvo. S obzirom na veličinu posjeda tržišnih je viškova u zagorskoj poljoprivredi bilo zanemarivo malo, pa posljedično nije bila razvijena ni robna proizvodnja, osim u vinogradarstvu te djelomično voćarstvu, koje je smatrano najprofitabilnijom granom poljoprivrede. Gotovo 50% ukupne proizvodnje u ratarstvu koristilo se za vlastite potrebe, odnosno na ishranu, dok se ostatak koristio za prehranu stoke i za sjeme, što je ostavljalo jako malo prostora za plasman na tržište, naročito ako se u obzir uzmu i generalno mali prinosi.¹¹⁶ Međutim, ni u profitabilnijim djelatnostima situacija nije bila ni približno dobra, jer je bilo potrebno regenerirati vinograde, a posebna se pažnja trebala posvetiti modernizaciji podrumarstva, čemu je najviše trebala doprinijeti izgradnja velikog podruma u Začretju.¹¹⁷ Stupanj mehanizacije u zagorskoj poljoprivredi bio je također nizak. Ona se doduše probijala, ali veoma sporim tempom. Ako se tome pribroje tipični problemi ratarstva u Zagorju, poput svaštarske proizvodnje i nepravilnog plodoreda, rezultat nije ni mogao biti takav da bi se u znatnijoj mjeri povećali prinosi ratarskih usjeva i kultura. Kako bi se situacija promijenila na bolje predlagalo se da se u Zagorju naprave pokusi sa sadnjom talijanske pšenice koja je davala mnogo veće prinose od domaćih sorti, što se ultimativno pokazalo uspješnim, a isto tako zbog

¹¹⁴ Hannes Grandits, *Obitelji i socijalne promjene u hrvatskim selima (18. – 20. stoljeće)*, prev. Barbara Dukić (Zagreb: FF press, 2012.), 186.

¹¹⁵ Vladimir Blašković, „Geografske značajke Hrvatskog Zagorja,“ *Zagorski Kolendar* (1957.): 54.

¹¹⁶ Vjekoslav Kiš, „Neki problemi ratarske proizvodnje u Hrvatskom zagorju,“ *Zagorski kolendar* (1957.): 61.

¹¹⁷ Vladimir Blašković, „Geografske značajke Hrvatskog Zagorja,“ *Zagorski Kolendar* (1957.): 54.

povećanih prinosa rasla je i sadnja hibridnih sorti kukuruza.¹¹⁸ U prilog (sporom) proboju suvremenih agrotehničkih mjera govore i podaci da je kontinuirano rasla upotreba kemijskih sredstava za zaštitu bilja, kao i umjetnih gnojiva, ali u ovome je slučaju glavni problem predstavljala opskrba kao i opiranje inovacijama; primjerice uvriježeni je stav bio da sva sredstva djeluju samo na kraći period.¹¹⁹ Stočarstvo je smatrano profitabilnijom granom od ratarstva, jer su postojali uvjeti za njegovu intenzifikaciju. Međutim, ni tu nisu mogli biti ostvareni svi potencijali zbog manjka stočne hrane, što je uzrokovalo smanjenu mliječnost krava i radnu sposobnost sprežne stoke. Kako bi se riješio problem nemogućnosti opskrbe stočnom hranom bilo je predloženo da se za ishranu koristi hibridni kukuruz. Time ipak nisu bili ispunjeni preduvjeti za tržišnu proizvodnju, jer tada u Zagorju nije bilo tovnih kapaciteta u združnom vlasništvu, a zbog vlastitih nedostataka poljoprivredne zadruge najčešće nisu bile osposobljene da to organiziraju kod individualnih poljoprivrednika.¹²⁰

Sredinom šezdesetih godina, sudeći prema brojim naslovima iz tiska, poljoprivreda ponovno dobiva više pažnje. Razlog je tome prije svega bio praktične prirode. Naime, u godini donošenja privredne reforme predviđanja su bila da će stopa zaposlenih pasti s visokih 15% na svega 3%, pa se postavljalo pitanje kako u privredu uključiti nastali višak radne snage, čime poljoprivreda postaje jedna od opcija.¹²¹ Pažnja je medija uglavnom usmjerena na manjkavosti u ovoj privrednoj grani. Prema navodima, poljoprivreda se razvijala jako sporo, po stopi od svega 1.2% godišnje, ali najviše se prostora posvećivalo poljoprivrednim zadrugama, koje su trebale preuzeti inicijativu u oblikovanju poljoprivrednih odnosa. Iako je njihova primarna uloga bila ostvarivanje prometa na poljoprivrednu djelatnost, tisak navodi da su se one prvenstveno bavile trgovinom. Jedino se Poljoprivredna zadruga iz Desinića izdvajala kao pozitivan primjer zadruge koja je kontinuirano razvijala poljoprivrednu djelatnost vlastitoga kraja.¹²² Jedan od vodećih problema zadruga bio je taj što nisu imale dovoljno vlastitog zemljišta pa niti dobit nije mogla biti takva da bi se kupili suvremeni poljoprivredni strojevi.¹²³ Glavna je kritika tiska bila usmjerena na kadar poljoprivrednih zadruga. Navodi se da su neke zadruge (Radoboj, Krapina) dio stečenih prihoda iskoristile za obrazovanje kadra, međutim, nedostatak visokoobrazovanih

¹¹⁸ Vinko Mandekić, „Gospodarske zanimljivosti,“ *Zagorski kolendar* (1960.): 68.

¹¹⁹ Vinko Mandekić, „Umjetna gnojiva u Hrvatskom Zagorju,“ *Zagorski kolendar* (1959.): 46.

¹²⁰ Vjekoslav Kiš, „Neki problemi ratarske proizvodnje u Hrvatskom zagorju,“ *Zagorski kolendar* (1957.): 63.

¹²¹ „Organizacije SSRN na selu: Nosioci novih odnosa u poljoprivrednoj proizvodnji,“ *Naših 15 dana*, 15. lipnja 1965.

¹²² „Ekonomska snaga Poljoprivrednih zadruga,“ *Naših 15 dana*, 15. ožujka 1965.

¹²³ „Stručni kadrovi i bolja organizacija rada osnovni su uvjeti za brži razvoj poljoprivrede i napredak sela,“ *Naših 15 dana*, 1. lipnja 1966.

stručnjaka koji bi bili sposobni prije svega educirati individualne proizvođače, a nakon toga i urediti odnose na liniji poljoprivrednik – zadruga – prerađivač, ostao je u ovome razdoblju gorući problem, tako da je do kraja šezdesetih godina poljoprivreda stagnirala, a egzodus sa sela i dalje se nastavio.¹²⁴

3.6. Trgovina

Početak razvoja suvremene trgovine u Zagorju može se odrediti točnim datumom; 17.12.1956. godine kada je bila otvorena prva samoposluga u Ivancu, Jugoslaviji i cijeloj jugoistočnoj Europi. Time je taj datum ujedno i početak suvremenog razvoja trgovine u cijeloj zemlji, a „Ivanečko čudo“ pokazuje kako inicijativa za modernizaciju nije uvijek nužno morala dolaziti od strane državnog vrha, već je taj impuls mogao doći i odozdo. Glavni pokretač ideje bio je Ivančanin Andrija Sever, koji je od 1949. godine bio zaposlen u Ivanečkome magazinu – trgovačkoj organizaciji zaduženj za opskrbu kotara Ivanec. Godine 1954. slušao je u Radničkom domu u Zagrebu predavanje američkih privrednika o novom i efikasnijem obliku posluživanja kupaca, a kada je dvije godine kasnije postao direktorom Ivanečkog magazina predložio je stručnim suradnicima i Radničkom savjetu otvaranje samoposluge u Ivancu. Iako je sama ideja naišla na nepovjerenje, prihvatio ju je tadašnji komercijalni direktor Ivanečkog magazina Stjepan Putarek, te su zajedničkim snagama uspjeli osigurati uvjete za otvaranje samoposluge usprkos nedostatku vlastitog iskustva za takav pothvat. Opremu od drva kreirali su sami, kao i njen prostorni razmještaj, a osigurali su i zapakiranu robu. Trgovina je bila otvorena na lokaciji nasuprot crkve, gdje je uvijek postojala velika frekvencija ljudi.¹²⁵ Osim već postojećeg nepovjerenja trgovaca, koji su smatrali da ovakav princip prodaje povećava mogućnost krađe, prva je samoposluga naišla i na nepovjerenje ljudi koji su u početku odbijali ulaziti u nju, jer su smatrali da je trgovinu ustvari otvorila policija kako bi se lakše obračunala s onima koji su imali namjeru krasti. Ljudi su prepričavali glasine da je u trgovini skriven njemački ovčar koji skače za vrat potencijalnim kradljivcima, a kako se pas može zbuniti i napasti svakoga odlazak u samoposlugu se izbjegavao. Rezultat toga bio je taj da je do kraja te iste godine samoposluga ostvarivala manju dobit od klasične trgovine, međutim, već do sredine 1957. godine ostvarivala je velik promet. Veliku ulogu u prihvaćanju samoposluge odigrali su ivanečki učitelji koji su tamo vodili učenike s namjerom da ih nauče o kupovanju robe na suvremen način, a ti su isti učenici potom utjecali na promjenu razmišljanja kod starijih članova vlastitih obitelji. Nakon dvije godine trgovina je zbog dobrog poslovanja preseljena u centar

¹²⁴ „Specijalizirano obrazovanje: osnova za unaprjeđenje poljoprivrede,“ *Naših 15 dana*, 15. rujna 1965.

¹²⁵ Suzana Jagić, „60 godina prve samoposluge u Ivancu (1956. – 2016.),“ *Ivanečke novine* 1. prosinca 2016.

Ivanca, a ohrabren tim rezultatima Ivanečki je magazin 1963. godine prvi u Jugoslaviji organizirao i rad pokretne prodavaonice na principu samoposluživanja. Zbog inicijative oko otvaranja samoposluge Ivanečkom je magazinu 1969. godine bila uručena Povelja Sindikata radnika uslužnih djelatnosti Jugoslavije.¹²⁶

Na području kotara Krapine i šire najznačajnije poduzeće iz trgovačke domene bilo je Trgovinsko poduzeće Strahinjčica, osnovano 08.02.1947. godine. S obzirom na to da je poduzeće nastalo kada su još uvijek bile provođene mjere organizirane opskrbe, temeljna je zadaća trgovine bila distribucija robe, a budući da su cijene bile administrativno uređene do značajnijeg razvoja poduzeća prvih godina nije niti moglo doći. U prvoj polovici pedesetih godina, kada se uvodi slobodno formiranje cijena i ukida se organizirana opskrba, trgovina je bila izjednačena s ostalim privrednim granama, međutim, najveću prekretnicu za njen razvoj predstavljala je tadašnja preorijentacija s teške industrije na onu široke potrošnje, jer je to omogućilo proizvodnju većeg asortimana robe za potrebe tržišta. Sukladno tome, i Strahinjčica je svake godine bilježila sve bolje rezultate u poslovanju, povećavao se broj zaposlenih, a 1961. godine u Krapini je izgrađena upravna zgrada, centralno skladište i industrijski kolosijek, što je bitno olakšalo probleme po pitanju nabave robe, budući da se ona od tada mogla nabavljati izravno, a ne više isključivo posredstvom veletrgovina.¹²⁷ Sredinom šezdesetih u gospodarstvu su bili izraženi procesi okrupnjavanja više poduzeća u jedno veće, a oni nisu zaobišli ni trgovinu. Strahinjčici je tako 1963. godine pripojeno trgovačko poduzeće Kunagora iz Pregrade s 13 prodavaonica, godine 1965. pripojene su joj 4 prodavaonice Poljoprivredne zadruge Đurmanec, a 1969. godine u poduzeće je integrirano i Hotelsko – ugostiteljsko poduzeće Krapina s 8 ugostiteljskih pogona.¹²⁸ Iz tih je procesa Strahinjčica izašla ekonomski snažnija, jer je s pripojenim fondovima navedenih poduzeća mogla ulaziti u veće investicijske zahvate. S odmakom od devet godina nakon otvaranja samoposluge u Ivancu i Strahinjčica je 1965. godine otvorila prvu samoposlugu u Krapinskim Toplicama, a godinu nakon i u Krapini. Tisak navodi da je trgovina bila „*ukusno uređena*“ i „*opremljena najrazličitijim proizvodima široke potrošnje*“, a u jednakoj je mjeri izazivala čuđenje i zbunjenost.¹²⁹ Ipak, do 1970. godine nije došlo do značajnijeg razvoja poduzeća. Među glavnim problemima valja istaknuti činjenicu da je više od polovice prodajnih objekata bilo smješteno u zakupljenim prostorijama koje su bile u privatnome vlasništvu, a sam prostor nije bio adekvatan i oprema je bila dotrajala.

¹²⁶ Suzana Jagić, „60 godina prve samoposluge u Ivancu (1956. – 2016.),“ *Ivanečke novine* 1. siječnja 2017.

¹²⁷ Antun Kozina, ur., *Krapinskih osam stoljeća* (Krapina: Gama grafit, 1998.), 79.

¹²⁸ Ibid., 80.

¹²⁹ „U Krapini otvoreno samoposluživanje,“ *Naših 15 dana*, 15. listopada 1966.

Samoposluga je bilo svega nekoliko, tako da je prevladavao mješoviti tip prodavaonica. Do bitnih promjena dolazi tek u narednom razdoblju, sredinom sedamdesetih, kada se krenulo u izgradnju vlastitog poslovnog prostora.¹³⁰

3.7. Promet

Suvremeni je prometni razvoj, počevši s izgradnjom Zagorske pruge u drugoj polovici 19. stoljeća, uvjetovao promjene u prostornom rasporedu stanovništva. Do tada je težište naseljenosti bilo na obroncima planina Ivanščice i Stahinjščice, ali se ono zatim premjestilo na rubove dolina rijeka, a time je započeo ne samo rast stanovništva nego i gospodarski razvoj mjesta poput Krapine i Zaboka.

Kapitalni prometni projekt u ovome razdoblju bila je Zagorska magistrala, izgrađena tijekom šezdesetih, koja je povezivala Zagreb s Mariborom, čime je dodatno osnažena gospodarska aktivnost navedenih mjesta. S obzirom na veliku gustoću naseljenosti u prometnom pogledu Zagorje je karakterizirala gusta mreža lokalnih cesta¹³¹ za koje je tisak pisao da su u iznimno lošem stanju, odnosno dobar dio seoskih puteva bio je posve neprohodan. Posljedica toga bio je slab gospodarski razvoj sela s obzirom da su prometnice nužne kako bi se ono povezal o s tržištem, ali je isto tako ograničavalo i razvoj turizma te smanjivalo kvalitetu života u selima, budući da je dolazak liječnika ili veterinara bio praktički onemogućen.¹³² U takvim uvjetima niske mobilnosti osobnih vozila i sam je stupanj motorizacije bio nizak, pa je glavno prijevozno sredstvo postao autobus, a time je ta vrsta prometa dobila značajnu ulogu organizacije prostora. Jugozapadni i sjeveroistočni dijelovi Zagorja bili su slabije povezani od ostatka; primjerice Klanjec je imao samo tri autobusne linije prema ostalim općinskim centrima u regiji, dok ih je istovremeno bilo pet u smjeru Zagreba.¹³³ Autobusni je promet odigrao krucijalnu ulogu u povezivanju naselja s općinskim središtem i te su kratke linije ujedno i prevladavale u strukturi autobusnih linija u Zagorju. Ipak, neka su naselja postala izraženi centri autobusnog prometa prema kriteriju broja linija u polasku (primjerice Krapina s 36 linija), što znači da su ta naselja ujedno imala i veći značaj u organizaciji prostora.¹³⁴

¹³⁰ Antun Kozina, ur., *Krapinskih osam stoljeća* (Krapina: Gama grafit, 1998.), 80.

¹³¹ Milan Ilić, Dražen Njegač, „Centri autobusnog prometa Hrvatskog zagorja,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 27. Br.1. (1992.): 165.

¹³² „Ceste“, *Naših 15 dana*, 1. rujna 1965.

¹³³ Milan Ilić, Dražen Njegač, „Centri autobusnog prometa Hrvatskog za gorja,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 27. Br.1. (1992.): 166.

¹³⁴ *Ibid.*, 168.

3.8. Turizam – Primjer Kumrovca

Slično kao što je to bilo i u slučaju samoposluga, početni impuls za razvoj turizma Hrvatskog zagorja bio je jak i odjeknuo je izvan okvira same regije. Naime, za područje tadašnjega kotara Krapina, koji je ugrubo obuhvaćao većinu Zagorja, izrađen je 1958. godine prvi *Regionalni prostorni plan* pod vodstvom Urbanističkog zavoda NR Hrvatske.¹³⁵ On je obuhvaćao analizu prirodnih uvjeta, povijesnog razvoja, stanovništva, gospodarskih aktivnosti, prometnih veza i javnih komunikacija. U pogledu turizma plan je isticao kulturno bogatstvo regije, te je preporuka bila da se izradi poseban plan sa strategijom iskorištavanja brojnih spomenika kulture, a također i da se odrede područja za rekreaciju. Prometna je situacija okarakterizirana kao loša, pri čemu su glavni problemi bili nedovoljna prometna povezanost i loši tehnički uvjeti, te se naglašava nužnost modernizacije prometne infrastrukture.¹³⁶ U planu je predviđena izgradnja Zagorske magistrale, čak i tunela kroz Medvednicu kojim bi Zagorje bilo spojeno sa Zagrebom, a u pogledu željezničkog prometa Sutlanska je pruga trebala postati magistrala prvoga reda. Nadovezujući se na ovaj plan Urbanistički je zavod NR Hrvatske 1963. godine izradio *Prostorni plan razvoja turizma i rekreacije u gravitacionom području Zagorske magistrale*. Njime je utvrđena uža i šira zona magistrale, a naglašeno je da regija obiluje sadržajima koji se mogu koristiti u svrhu turizma, a njihovom eksploatacijom, za što su navedene i smjernice, korisnici autoceste skretali bi u njen gravitacijski prostor.¹³⁷ Međutim, sudeći prema reakcijama tiska sredinom šezdesetih godina razloga za zadovoljstvo i nije bilo previše; razvoj turizma i dalje je bio u povojima i više se o njemu teoretiziralo, a malo se toga primjenjivalo u praksi.

Problemi turizma u Zagorju slični su kao i u ostatku zemlje, a to su prije svega loše stanje smještajnih kapaciteta, nedostatak kvalificiranog osoblja za rad u turizmu i već navedena loša prometna situacija. Prema podacima iz 1964. godine kotar Krapina zabilježio je 2128 domaćih i 277 stranih noćenja. Te su brojke minimalne ako se u obzir uzme da je dobar dio noćenja ostvaren od strane poslovnih ljudi, a hotelski su kapaciteti bili korišteni svega 14% pri čemu tisak kritizira njihovu pasivnost u pogledu ponude zabavnih sadržaja. Mjesta koja su turistima mogla biti zanimljiva ujedno su im bila i nedostupna zbog loših prometnih veza, a autobusi nisu

¹³⁵ Jasenka Kranjčević, „Promet i turizam u prostornim planovima na području Hrvatskog zagorja 1958. i 1963“ u *Promet i turizam, Zbornik radova, 1. simpozija Veleučilišta Hrvatsko zagorje Krapina*, ur. Antun Presečki (Krapina: Veleučilište Hrvatsko zagorje, 2013.), 3.

¹³⁶ Ibid., 4.

¹³⁷ Ibid., 6.

htjeli otvarati nove linije zbog nerentabilnosti.¹³⁸ Navodi se kako otvaranje Zagorske magistrale iziskuje investicije u turizam, ali one su izostale zbog toga što ondašnja privredna poduzeća nisu ozbiljno shvaćale tu gospodarsku granu. Primjerice, česte su bile primjedbe gostiju kako Krapina uopće nema razglednice u boji za što je bilo potrebno izdvojiti veća sredstva koja Turistički savez nije posjedovao, a trgovačko poduzeće Strahinjčica nije željelo investirati u takav projekt smatrajući tu robu nekonkurentnom. Savez također nije mnogo učinio po pitanju osiguravanja prostora za kampiranje u blizini autoceste, što je tada bilo popularno, nego se često oslanjao na susretljivost lokalnog stanovništva, koje je gostima dopuštalo da kampiraju u njihovom dvorištu.¹³⁹ Iako se ti primjeri mogu činiti više kao anegdote, oni pokazuju realnost turističke prakse u Zagorju, koju karakterizira nezainteresiranost širih društvenih faktora za uključenje u njen daljnji razvoj. Najviše je interesa za razvoj turizma zapravo pokazao tisak koji je pozivao na investicije i kritizirao dotadašnju praksu. Jedno kraće vrijeme u *Naših 15 dana* izlazila je rubrika „*Za vaš nedjeljni izlet predlažemo*“ kojom se nastojalo potaknuti prvenstveno lokalno stanovništvo da pobliže upozna ljepote ovoga kraja. Međutim, i sami opisi tih izleta, koji su iziskivali višesatno pješaćenje po brdovitom terenu do primjerice planinarskog doma na Kunagori iznad Pregrade, pri čemu se trebala nositi još vlastita hrana, više su prikazali nedostatke u turizmu nego privlačnosti same destinacije, koja je k tome najčešće bila banalna u usporedbi s pravim potencijalima regije. Nekih je pomaka ipak bilo, naročito u pogledu poboljšanja prometne infrastrukture, pa je tako sredinom šezdesetih bila asfaltirana cesta od Pregrade prema Krapinskim Toplicama te prema planinarskom domu Strahinjčica, a otvorene su i Šemničke Toplice, koje odmah u startu nisu mogle akomodirati sve zainteresirane, tako da su i ti rezultati bili polovični.¹⁴⁰

Jedina prava iznimka u pogledu turizma bio je Kumrovec, koji je u ovome razdoblju izrastao u jednu od glavnih destinacija političkog turizma. Upravo zbog toga što se sami posjetitelji mjesta najčešće nisu definirali kao turisti, Kumrovec se najčešće niti ne smatra turističkim odredištem, iako nije ni svaki posjet nužno bio vođen ideološkim razlozima.¹⁴¹ Politički turizam podrazumijeva posjet onim mjestima koja utjelovljuju temeljne ideološke koncepte i napore u izgradnji nacije. U slučaju Jugoslavije to su bila odredišta koja su prikazivala partizansku borbu ili ona u kojima su rođene ili umrle ključne figure iz procesa

¹³⁸ „Turistički dinar ne dolazi sam“, *Naših 15 dana*, 15. ožujka 1965.

¹³⁹ Antun Kozina, „Turistička praksa i usmjeravanja“, *Naših 15 dana*, 1. rujna 1965.

¹⁴⁰ „Prva iznenađenja!“, *Naših 15 dana*, 27. srpnja 1965.

¹⁴¹ Karin Taylor, Hannes Grandits, *Yugoslavia's sunny side: A History of Tourism in Socialism (1950s – 1980s.)*. (Budimpešta: CEU Press, 2010.), 147.

stvaranja države.¹⁴² U skladu s tim Kumrovec se kao mjesto rođenja Josipa Broza Tita u ovome periodu isprofilirao kao jedno od takvih odredišta.

Vlasti su od samog početka bile svjesne golemog simboličkog značenja Kumrovca, pa je početkom pedesetih godina započela velika rekonstrukcija mjesta. Projekt je, na zahtjev samoga Tita, vodio Etnografski muzej iz Zagreba na čelu kojeg je tada bila Marijana Gušić, a njegova je rodna kuća bila otvorena za javnost 1953. godine kao Memorijalni muzej Maršala Tita.¹⁴³ Namjere Marijane Gušić bile su da Kumrovec ne postane samo odraz Titova lika i djela, nego i mjesto okupljanja političkih istomišljenika. Ona je iskoristila položaj mjesta i pretvorila ga u prvi muzej na otvorenom u Jugoslaviji, a prema modelu Skansena iz Švedske. U periodu od 1950. – 1970. u muzej je uključivala sve više okolnih kuća tako da je na kraju stvoreno etno selo u kojem je Titova kuća bila jezgra.¹⁴⁴ Najbitniji potencijal muzeja bio je onaj edukacijski; na primjeru obitelji Broz posjetitelji su trebali dobiti uvid u tradicionalni način života u Hrvatskom zagorju, ali isto tako i uvid u njegov revolucionaran put, njegov doprinos u izgradnji jugoslavenskog socijalizma, kao i njegovu globalnu važnost. Kumrovec je pogotovo bio važan za školske izlete i on je, ako su prilike to omogućavale, bio obavezan dio školskih aktivnosti, a organizirali su ih također i radnički sindikati.¹⁴⁵ S izgradnjom Sutlanske pruge mnoštvo je ljudi dolazilo vlakom iz Zagreba prvenstveno kako bi izrazili svoju privrženost Titu, a najviše je posjetitelja dolazilo u vrijeme velikih državnih praznika. Popularizaciji Kumrovca doprinijelo je i lokalno stanovništvo koje je prepoznalo turistički potencijal, pa su već početkom pedesetih počeli prodavati domaće proizvode i iznajmljivati svoje kuće za noćenje.¹⁴⁶ Transformacija Kumrovca u muzej za sobom je paralelno vukla i proces modernizacije, pa je tako 1956. godine izgrađena Osnovna škola Josipa Broza Tita koja je imala i vlastiti televizijski studio, a njena je namjena, osim edukacijske, bila i kao masovno političko okupljalište za događaje kakav je primjerice bio Dan Mladosti. Ipak, vrhunac modernizacijskog procesa odvijao se u Kumrovcu od sredine sedamdesetih godina, a tada je i broj posjetitelja godišnje iznosio 500 000 – 600 000.¹⁴⁷ Muzej je od samih svojih početaka uživao i veliku medijsku pažnju; Titovi posjeti rodnome mjestu bili su popularna tema u tisku, a njegova druženja s lokalnim stanovništvom omiljen fotografski motiv. Mediji su također izvještavali o proslavama Dana Mladosti i ostalih

¹⁴² ¹⁴² Karin Taylor, Hannes Grandits, *Yugoslavia's sunny side: A History of Tourism in Socialism (1950s – 1980s.)*. (Budimpešta: CEU Press, 2010.), 144.

¹⁴³ Ibid., 148.

¹⁴⁴ Ibid., 149.

¹⁴⁵ Ibid., 150.

¹⁴⁶ Ibid., 146.

¹⁴⁷ Ibid., 151.

državnih praznika, a mjesto je postalo i dijelom popularne i potrošačke kulture 1958. godine kada je RIZ proizveo prvi domaći crno – bijeli televizijski prijamnik pod imenom – Kumrovec.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Ibid., 155.

4. Društvene promjene u Hrvatskom zagorju

4.1. Demografske promjene

Ubrzani proces industrijalizacije nakon Drugog svjetskog rata dao je još više zamaha postojećim procesima deagrarizacije i deruralizacije, čime je došlo do promjene demografske osnove Hrvatskog zagorja. Nepovoljna politika spram poljoprivrede neposredno nakon završetka rata učinila je tu gospodarsku granu neprivlačnom, a nedostatak kapitala pokazao se ključnim faktorom u njenom napuštanju zajedno s još nekim beneficijama koje je uživala tada rastuća radnička klasa, poput mirovine i mogućnosti korištenja kvalitetnijeg zdravstvenog i socijalnog osiguranja.¹⁴⁹

Zapošljavanjem poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivrednim djelatnostima nastao je specifični društveni sloj radnika – seljaka, a time su stvorena mješovita kućanstva, čija je temeljna odlika istovremena pripadnost selu i poljoprivrednoj djelatnosti s obzirom na stupanj vezanosti uz posjed i mjesto stanovanja, ali i radničkoj klasi s obzirom na njihovu profesionalnu orijentaciju.¹⁵⁰ Izvan gospodarstva zapošljavali su se ponajprije mladi, muškarci i oni čija je radna sposobnost bila veća.¹⁵¹ I rudarstvo i tekstilna industrija su, kao dvije dominantne komponente industrijalizacije ovoga kraja, po pitanju dohotka bile niže rangirane od ostalih grana industrije, tako da su ostvareni prihodi bili nedostadni za preseljenje u grad, a što je isto tako sputavala spora urbanizacija. S druge strane, sitni posjedi i svaštarska proizvodnja onemogućavali su stvaranje tržišnog viška, a time i isključivo bavljenje poljoprivredom tako da su ta dva faktora u sinergiji podržavali i održavali rast mješovitih domaćinstava, iako je taj tip kućanstva trebao predstavljati samo prijelazni oblik iz poljoprivrednog u nepoljoprivredni. Pri tome je poljoprivredna proizvodnja trebala zadovoljavati potrebe domaćinstva, a dohodak ostvaren radom izvan poljoprivrede potrebe za industrijskom robom, čime su ta kućanstva intenzivnije bila uključena u domenu potrošačke kulture te za namirivanje potreba vezanih uz društvenu i kulturnu sferu života.¹⁵² Radnike – seljake u profesionalnom smislu karakterizira la

¹⁴⁹ Hannes Grandits, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18. – 20. stoljeće)*, prev. Barbara Dukić (Zagreb: FF press, 2012.), 203.

¹⁵⁰ Dražen Njegač, „Demografski i gospodarski razvoj Bedekovčine,“ u *Bedekovčina: Stara i plemenita*, ur. Željko Bajza (Samobor: A.G. Matoš, 1997.), 264

¹⁵¹ Branko Štancl, „Zaposlenost članova poljoprivrednih domaćinstava u gospodarstvu i izvan njega,“ *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 19 – 20 (1968.): 55.

¹⁵² Dragana Prokić, „Socijalni aspekti lokacije industrije u seoskim područjima,“ *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 43 (1974.): 21. – 22.

je nekvalificiranost, čega je posljedica bila niska produktivnost i slaba iskoristivost radnog vremena, a po pitanju mentaliteta tipična su bila česta bolovanja i izostanci zbog praznika, svadbi, a naročito u vrijeme sezone poljoprivrednih radova, jer su oni sami sebe određivali prvenstveno s obzirom na njihovu ulogu na selu pa tek onda u poduzećima. *Naših 15 dana* donosi članak o situaciji iz Ugljenokopa Pregrada u kojem se navodi kako evidentno velik broj radnika uzima bolovanje baš u vrijeme poljoprivrednih radova, jer su vezani za „*kakvo–takvo*“ imanje, zbog čega se trpe gubitci u proizvodnji. Oni koji, međutim, nisu uspjeli dobiti bolovanje dolazili su premoreni na posao, što je često znalo rezultirati povredama na radu.¹⁵³ Ipak, bez obzira na to što je njihovo uključenje u privredu bilo polovično, radnici – seljaci postajali su nositeljima modernizacije u vlastitim kućanstvima uvođenjem nekih novostečenih navika; brzo su napuštali tradicionalna shvaćanja, unapređivanjem vlastitih higijenskih navika utjecali su na slične promjene kod vlastite okoline, a isto tako napuštali su i dotadašnji način ishrane.¹⁵⁴ Nastanak mješovitih kućanstava karakterističan je za cijelu Jugoslaviju, ali je taj proces u kontekstu Hrvatske posebno uznapredovao u Hrvatskom zagorju tijekom pedesetih godina, tako da prema statističkim podacima iz 1961. godine na ovome prostoru nije bilo nijedne izrazito poljoprivredne općine; mješovitih je bilo 8, složene su bile 2 općine, a 3 su bile pretežito poljoprivredne.¹⁵⁵ Velik broj mješovitih općina bio je indikator njihovog industrijskog razvoja, jer su nastanku takvog tipa domaćinstva pogodovale kraće udaljenosti između mjesta stanovanja i mjesta rada.

Pedesetih i šezdesetih godina zahvaljujući industrijskoj aktivnosti općinska su središta postali centri s većim brojem centraliziranih funkcija; administrativne, javne, komunalne, obrazovne, ...¹⁵⁶ No, pošto je građevinska aktivnost bila manjeg intenziteta nije došlo do jačeg okupljanja stanovništva okolnih sela u njima tako da je udio stanovništva općinskih središta u ukupnom udjelu stanovništva općine u pravilu bio manji od 10%.¹⁵⁷ Time zagorska općinska središta nisu postala veći urbani centri koji bi imali jači utjecaj na vlastitu agrarnu okolinu osim prema privlačnosti funkcija koje su posjedovale, prije svega rada, a tome je pridonijela i otežana komunikacija zbog loše prometne infrastrukture. Razlike u profesionalnoj strukturi između

¹⁵³ J. Topić, „Smanjiti bolovanja,“ *Naših 15 dana*, 1. studenog 1965.

¹⁵⁴ Ivana Dobrivojević, „Polutani,“ *Nikad im bolje bilo nije?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji* (2014.): 38

¹⁵⁵ Ivan Crkvenčić, „Tipovi općina SR Hrvatske,“ *Hrvatski geografski glasnik* Vol. 28. Br. 1. (1966.): 28

¹⁵⁶ Dražen Njegač, „Demografski i gospodarski razvoj Bedekovčine,“ u *Bedekovčina: Stara i plemenita*, ur. Željko Bajza (Samobor: A.G. Matoš, 1997.), 269.

¹⁵⁷ Dragutin Feletar, Zoran Stiperski, „Međuzavisnost procesa industrijalizacije i promjena u prostornom rasporedu i pokretljivosti stanovništva u Hrvatskom zagorju,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 27. Br.1. (1992.): 152.

općinskog središta i njegove okolice bile su velike; primjerice u Bedekovčini je 1961. godine 40% radno – aktivnog stanovništva bilo zaposleno u industriji, 10% ih je bilo zaposleno u obrtima, a jednako toliko i u tercijarnim djelatnostima. S druge strane, u svim je okolnim naseljima više od polovice radno – aktivnog stanovništva radilo u poljoprivredi, s time da je u Belovaru taj udio premašio 80%.¹⁵⁸ Na temelju ovog primjera može se zaključiti da je dovoljno industrijalizirano općinsko središte moglo uključiti okolno seljačko stanovništvo u proizvodni proces, ali nedovoljna urbanizacija sputavala je daljnju modernizaciju sela. Konačan je rezultat bio polovičan, što je uostalom i suština mješovitih domaćinstava.

Druga važna demografska promjena koja je nastala pod direktnim utjecajem procesa industrijalizacije povećana je pokretljivost stanovništva. Riječ je prije svega o dnevnim migracijama iz mjesta stanovanja na radno mjesto, a one su u Zagorju stabilizirane u periodu od 1953. – 1961. godine. Već je 1961. godine 63.9% radnika radilo izvan mjesta stanovanja, a taj je postotak rastao u narednim razdobljima tako da je 1981. godine iznosio 77.6%.¹⁵⁹ Iako se zagorska industrija razvijala brzim tempom, njeni radni kapaciteti nisu mogli ni približno zadovoljiti potrebe prenapučenoga kraja, a smještajni kapaciteti općinskih središta još manje; i Zabok i Oroslavje su bili važni centri tekstilne industrije, ali broj stanovnika nije prelazio 2000.¹⁶⁰ U takvim se uvjetima Zagreb kao republičko središte vrlo brzo iskristalizirao kao važan pravac dnevnih migracija. Uostalom, u Zagrebu je uvijek postojala potreba za radnom snagom, ali je ograničavajući čimbenik bila nedostatna stambena infrastruktura koja je onemogućavala preseljenje u grad. U obzir također treba uzeti i činjenicu da su radnici – seljaci bili uglavnom nekvalificirana ili polukvalificirana radna snaga, tako da su njihovi prihodi u većini slučajeva ionako bili nedostadni za život u gradu.¹⁶¹ Prema podacima iz 1956. godine 5839 radnika odlazilo je vlakom iz Zagorja u Zagreb na posao, što je iznosilo 52% ukupne radne snage koja je dnevno na posao putovala željeznicom u grad.¹⁶² Najveći broj putnika bilježile su one stanice koje su gradu bile najbliže, naročito iz stubičkoga kraja koji je ionako ulazio u zagrebačku gravitacijsku zonu te kasnije prema jugozapadnome dijelu Zagorja, kraju koji je zbog loše

¹⁵⁸ Dražen Njegač, „Demografski i gospodarski razvoj Bedekovčine,“ u *Bedekovčina: Stara i plemenita*, ur. Željko Bajza (Samobor: A.G. Matoš, 1997.), 269.

¹⁵⁹ Dragutin Feletar, Zoran Stiperski, „Međuzavisnost procesa industrijalizacije i promjena u prostornom rasporedu i pokretljivosti stanovništva u Hrvatskom zagorju,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 27. Br.1. (1992.): 155.

¹⁶⁰ Stanko Žujić, „O dnevnim kretanjima radne snage u Zagrebu,“ *Hrvatski geografski glasnik* Vol. 19. Br.1. (1957.): 142.

¹⁶¹ *Ibid.*, 135.

¹⁶² *Ibid.*, 138.

prometne povezanosti praktički bio izoliran u odnosu na ostatak regije.¹⁶³ Radnici koji su putovali u Zagreb na posao bili su po inerciji u značajnijoj mjeri uključeni u suvremene procese i time su bili veći nositelji modernosti od onih zaposlenih u industrijama lokalnog općinskog središta. Međutim, što je udaljenost između mjesta stanovanja i Zagreba bila veća, kvaliteta njihovog života bila je manja. To se može ilustrirati na primjeru Gornje Stubice iz 1956. godine; radnici koji su putovali vlakom na posao bili su u prosjeku udaljeni sat vremena pješaćenja do željezničke postaje, sam put do Zagreba trajao je 2 sata, a do mjesta rada još otprilike 30 minuta javnim gradskim prijevozom. Time je sveukupno 7 sati dnevno odlazilo na prijevoz, a ako se tome pribroji još 8 sati rada onda je time potrošen gotovo čitavi dan.¹⁶⁴

Ipak, ni razvoj industrije u lokalnim centrima, niti povećanje dnevnih migracija prema ostalim industrijskim centrima nisu uspjeli spriječiti proces ruralnog egzodusa. Zagorje je već i u ranijim razdobljima bilo emigracijsko žarište, ali je prirodni priraštaj bio dovoljno velik da pokrije manjak nastao emigracijom, tako da je regija bilježila rast stanovništva.¹⁶⁵ Proces deagrarizacije tekao je većom brzinom od industrijalizacije nakon 1950. godine, što znači da je ruralni egzodus čak i ubrzan. U njegovoj prvoj fazi zemljišne posjede su napuštali prvenstveno muškarci, dok su kasnije žene odlazile u većem broju. S obzirom na to da su selo napuštali uglavnom mladi došlo je do promjena u dobnoj strukturi Zagorja, tako da u ovome razdoblju do izražaja dolazi proces koji je i danas karakterističan za ovo područje, a to je starenje stanovništva.¹⁶⁶ U razdoblju od 1961. – 1991. godine udio mladog stanovništva pao je s 35.4% na 25.8% pri čemu je najveći pad zabilježen u dobnoj skupini 0 – 14 godina. Istovremeno udio starog stanovništva (od 50 godina nadalje) porastao je s 11.8% na 19.5%.¹⁶⁷ Industrijalizacija, dakle nije spriječila već akcelerirala napuštanje vitalnog dijela priraštaja Zagorja čime je bitno oslabljen biološki potencijal ovoga kraja.

¹⁶³ Stanko Žujić, „O dnevnim kretanjima radne snage u Zagrebu,“ *Hrvatski geografski glasnik* Vol. 19. Br.1. (1957.): 140.

¹⁶⁴ *Ibid.*, 141.

¹⁶⁵ Aleksandar Toskić, „Starenje stanovništva Hrvatskog zagorja“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 28. Br. 1. (1993.): 174.

¹⁶⁶ Dragutin Feletar, Zoran Stiperski, „Međuzavisnost procesa industrijalizacije i promjena u prostornom rasporedu i pokretljivosti stanovništva u Hrvatskom zagorju,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 27. Br.1. (1992.): 153.

¹⁶⁷ Aleksandar Toskić, „Starenje stanovništva Hrvatskog zagorja“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 28. Br. 1. (1993.) 178.

4.2. Društveni standard

Društveni je standard u ovome periodu kontinuirano i rapidno rastao u cijeloj zemlji, jednako tako i u Zagorju pri čemu je utjecaj industrije bio direktan putem poboljšanja uvjeta vlastitih radnika ili posredan putem investicija u projekte od društvene važnosti. Ovu tvrdnju najbolje ilustrira primjer Krapinske tekstilne industrije, koja je svojom aktivnošću poboljšala društveni standard na širem području kotara Krapina. S obzirom na to da su prve poslijeratne godine bile u znaku obnove zemlje i vladala je nestašica potrošnih dobara, do značajnog poboljšanja standarda i nije moglo doći u tome razdoblju. Temeljni je problem u početku predstavljao nedostatak financijskih sredstava, jer se gotovo sav stečeni dohodak ulagao u proširenu reprodukciju. Tek od pedesetih godina kada se vanjskopolitička situacija stabilizirala, a proces samoupravljanja uzeo je maha, započelo se s izdvajanjem znatnijih sredstava kako bi se poboljšao društveni standard zaposlenih i okolnih sela, koja su i davala najveći broj zaposlenika u poduzeću.¹⁶⁸ Sva ta sela prije, a i neposredno nakon rata nisu bila elektrificirana, pa su prve investicije bile usmjerene u projekte njihove elektrifikacije tako da su na električnu mrežu pedesetih godina bili spojeni Đurmanec, Jesenje i Petrovsko. Osim toga, radni je kolektiv izdvajao i novčana sredstva za izgradnju lokalnih vodovoda pojedinih naselja te za obnovu ili izgradnju puteva i drugih komunalnih objekata, čime su bili stvoreni preduvjeti za viši higijenski standard stanovanja. Krapinska je tekstilna industrija pedesetih počela s izdvajanjem znatnih sredstava u svrhu rješavanja stambenih problema vlastitih radnika, pa su tako krajem desetljeća bile izgrađene tri stambene zgrade sa 14 stanova, a u posjedu poduzeća bila su još i 23 stana u Žutnici. Šezdesetih se godina otišlo i korak dalje, pa je poduzeće 1964. godine započelo s kreditiranjem individualne izgradnje; u toj je godini dvanaestorici radnika odobren stambeni kredit.¹⁶⁹ Još jedan važan oblik porasta osobnog standarda zaposlenih predstavljala je uspostava društvene prehrane radnika u toku njihova rada, što je bitno utjecalo na njihovu radnu sposobnost kao i na zdravstveno stanje. Poduzeće je tome prionulo odmah u prvim godinama nakon rata osnovavši trgovinu u krugu radne organizacije, a 1957. godine bio je otvoren restoran društvene prehrane u kojem su radnici mogli dobiti topli obrok. Šezdesetih godina industrija je poduzimala pozitivne mjere vezane uz zdravstvenu zaštitu vlastitih radnika, pa je tako dala urediti i opremiti odgovarajući prostor za potrebe pružanja medicinskih, a kasnije i stomatoloških usluga.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Zvonko Antonović, ur., „Krateks“ Krapinska tekstilna industrija (Nova Gorica: Soča, 1985.), 35.

¹⁶⁹ Ibid., 36.

¹⁷⁰ Ibid., 39.

Krapinska tekstilna industrija nije bila iznimka u pogledu podizanja društvenog standarda zaposlenih i okoline. I druga su poduzeća nastojala riješiti akutne probleme vlastitih sredina; primjerice Ugljenokopi Pregrada su sredinom šezdesetih izdvajali sredstva za izgradnju dviju montažnih zgrada za potrebe četiri rudarske obitelji, a zajedničkom investicijom s Trikotažom Pregrada izgrađena je i dvokatna zgrada sa sveukupno devet stanova i četiri garsonijere.¹⁷¹ Identično je bilo i po pitanju društvene prehrane; sva su prominentnija poduzeća u kotaru Krapina (Kotka, KTI, DIP Zagorje, Straža) do sredine šezdesetih godina svojim radnicima osiguravala topli obrok.¹⁷² Poduzeća i sindikati su jednim dijelom ulazili i u domenu slobodnog vremena svojih radnika. Naime, razvoj turizma vezanog uz odmarališta za zagorska poduzeća dobio je veći zamah tek sredinom sedamdesetih, a kako je stupanj motorizacije u Zagorju u ovome razdoblju bio slab, odnosno mobilnost se uglavnom svodila na javni gradski prijevoz, poduzeća su organizirala izlete za svoje radnike, najčešće u vrijeme državnih praznika. Ugljenokopi Pregrada su primjerice 1965. godine organizirali jednodnevni izlet za Dan boraca u Trakošćan, a isto tako radni je kolektiv prikupio sredstva kako bi se omogućilo 15 – dnevno ljetovanje za 43 djece siromašnijih rudarskih obitelji.¹⁷³

Iako je industrija poduzimala mjere kako bi se povećao osobni i društveni standard, i one su bile prihvaćene, jer lakše se bilo prilagoditi na bolje uvjete, kada je u pitanju osobna inicijativa u tome smjeru može se primijetiti izvjesna pasivnost radnika. Primjerice, rad u rudnicima u ono je vrijeme bio težak pa su mnogi rudari obolijevali od reume i ostalih profesionalnih oboljenja. Kako bi se poboljšalo njihovo zdravstveno stanje radnici su morali više koristiti blizinu toplica, ali prema podacima iz tiska zbog nedovoljnog slobodnog vremena i generalne nezainteresiranosti one su bile slabo eksploatirane u tu svrhu. Iznimka je bila „*kada po liječničkoj odluci bolesnik mora otići na takvo liječenje*“.¹⁷⁴ Stečeni dojam je kako je standard bio diktiran od viših instanci, bilo poduzeća ili političkih organizacija, dok je stanovništvo bilo pasivno i te je promjene jednostavno prihvaćalo, iako je u pogledu nekih, poglavito obrazovanja, postojao otpor.

Prema prvoj stavci iz Društvenog plana za 1965. godinu za područje kotara Krapina bio je najavljen nastavak poduzimanja mjera za povećanje društvenog standarda. Predviđen je bio dovršetak 70 stanova u društvenom i 180 stanova u privatnom vlasništvu, a isto tako i završetak

¹⁷¹ J. Topić, „Novi stanovi,“ *Naših 15 dana*, 15. ožujka 1965.

¹⁷² „Društvena prehrana i u DIP – u Zagorje,“ *Naših 15 dana*, 15. lipnja 1965.

¹⁷³ J. Topić, „Djeca pregradskih rudara odlazena na more,“ *Naših 15 dana*, 27. srpnja 1965.

¹⁷⁴ „Blizina Krapinskih Toplica nedovoljno se koristi,“ *Naših 15 dana*, 5. srpnja 1966.

važnih projekata na području komunalne infrastrukture poput izgradnje vodovoda u Krapini i Pregradi.¹⁷⁵ Iako se navodi da se investicijama nije uvijek pristupalo racionalno, pobrojani rezultati ipak pokazuju značajan napredak u odnosu na dvadeset godina ranije. Broj izvršenih liječničkih pregleda iznosio je 1946. godine 18870, a 1964. godine 263680, a bilo je uvedeno i osiguranje poljoprivrednika s određenim pravima zdravstvenog osiguranja.¹⁷⁶ Sredinom pedesetih godina dolazi i do ubrzanja stambene izgradnje kada je 1955. godine uveden stambeni doprinos te uspostavljen fond za stambenu izgradnju, međutim, aktivnosti na tom području bile su daleko iza stvarnih potreba stanovništva.¹⁷⁷

S prodorom potrošačke kulture u jugoslavensko društvo materijalni posjed postao je bitna stavka koja je odražavala osobni standard. Pošto su zagorska poduzeća šezdesetih godina ulagala manje u proširenu reprodukciju na području kotara Krapine nacionalni dohodak po stanovniku bio je 14% - 15% manji od državnog prosjeka,¹⁷⁸ pa je samim time i kupovna moć stanovnika bila manja. Međutim, postoje indikatori koji i na ovome području pokazuju pozitivne trendove, prvenstveno u pogledu posjedovanja tehnike, pa je tako na području kotara Krapina 1946. godine zabilježena brojka od 150 radio prijemnika, a 1964. godine bilo ih je 5000, te otprilike još i 500 televizora.¹⁷⁹

4.3. Obrazovanje

Za socijalističku vlast obrazovanje je predstavljalo veoma bitnu komponentu u oblikovanju novog društvenog poretka. Cilj novog programa obrazovanja bio je da se mlade odgoji u skladu s novim društvenim vrijednostima te se tako stvarala pretpostavka socijalističkog i ekonomskog napretka zemlje. Vlast je ubrzo shvatila i to da će mladi utjecati na vlastite obitelji i na taj će način smanjiti otpor prema novitetima kod starijih članova.¹⁸⁰ Stoga je u kratkome roku po završetku rata i stabilizacije vlasti bila provedena obrazovna reforma kojom je produljen rok školovanja, povećan je i broj nastavnog kadra, a jedna od temeljnih zadaća nastavnog programa bila je propagiranje industrije kao budućnost mladih,

¹⁷⁵ „Donesen društveni plan za 1965. godinu,“ *Naših 15 dana*, 1. travnja 1965.

¹⁷⁶ „Za društveni standard znatna sredstva,“ *Naših 15 dana*, 8. svibnja 1965.

¹⁷⁷ „Na području općine izgrađeno poslije rata 2659 stanova,“ *Naših 15 dana*, 8. svibnja 1965.

¹⁷⁸ „Porast životnog standarda,“ *Naših 15 dana*, 31. prosinca 1966.

¹⁷⁹ „5000 radio aparata i 500 televizora,“ *Naših 15 dana*, 8. svibnja 1965.

¹⁸⁰ Hannes Grandits, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima* (18. – 20. stoljeće), prev. Barbara Dukić (Zagreb: FF press, 2012.), 221.

čime bi se oni već od rane dobi pripremali za rad u tom sektoru.¹⁸¹ No, prije svega vlast se morala obračunati s gorećim problemom velikog broja nepismenih građana.

Na području kotara Krapine odmah po završetku rata bili su organizirani tečajevi za opismenjavanje u koje bilo uključeno 22.5% nepismenih, a pošto je nedostajalo adekvatnih prostora za njihovu provedbu oni su u početku bili organizirani i u privatnim kućama.¹⁸² Tečajevi su se isto tako provodili i po tvornicama, pa je 1946. godine u prostorijama Krapinske tekstilne industrije tečaj opismenjavanja polazilo 40 radnika.¹⁸³ Time je bio ostvaren jedan od bitnih preduvjeta za uključivanje većeg broja ljudi u šire društvene i proizvodne procese, međutim, to nije bilo dovoljno, jer su oni i dalje bili nekvalificirana radna snaga i kao takvi nisu mogli u značajnoj mjeri pozitivno utjecati na povećanje proizvodnosti vlastitih poduzeća, naročito u uvjetima modernizacije i automatizacije koji su iziskivali stručno znanje. Zbog toga su tvornice pokretale tečajeve za polukvalificiranu i kvalificiranu stručnu spremu. S takvim je tečajevima za potrebe tekstilne struke Krapinska tekstilna industrija krenula odmah u prvim godinama nakon rata,¹⁸⁴ a tim su stopama krenula i ostala poduzeća. Sudeći prema tisku takvi su tečajevi održavani u cijelom ovom periodu, što znači da su tvornice vodile brigu o kontinuiranom obrazovanju vlastitih radnika. Ugljenokopi Pregrada su 1958. godine provodili opsežnije mjere obrazovanja vlastitoga kadra, što je ultimativno, ne samo povećalo proizvodnost, nego je rudnik svrstalo među pet najboljih u Hrvatskoj u periodu od 1960. – 1964. godine.¹⁸⁵ Građevinsko poduzeće Graditelj je stipendiralo 10 učenika i studenata da bi osiguralo dovoljan broj stručnoga kadra, a Stražaplastika je 1965. godine organizirala tečaj za polukvalificirane i kvalificirane plastičare koji je polazilo otprilike 60 radnika.¹⁸⁶

Osim što su organizirale tečajeve za radnike, poduzeća su isto tako nastojala ostvariti i suradnju sa školama, što je bio poprilično lukrativan potez. Krapinska tekstilna industrija je surađivala s osnovnim školama u Jesenju, Petrovskom, Đurmancu i Podgori i to na sljedeći način: poduzeće je svake godine povodom Dana dječje radosti školama davalo materijalnu pomoć, koja je najčešće bila iskorištena u svrhu obnavljanja inventara i nastavničkih pomagala čime je povećana kvaliteta nastave, a škole su za radnike održavale priredbe i likovne izložbe učeničkih radova. Takav oblik suradnje uvelike se poticao pa i sam autor članka entuzijastično navodi da

¹⁸¹ Hannes Grandits, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima* (18. – 20. stoljeće), prev. Barbara Dukić (Zagreb: FF press, 2012.), 222.

¹⁸² „Za društveni standard znatna sredstva,“ *Naših 15 dana*, 8. svibnja 1965.

¹⁸³ Zvonko Antonović, ur., „*Krateks*“ *Krapinska tekstilna industrija* (Nova Gorica: Soča, 1985.), 33.

¹⁸⁴ Zvonko Antonović, ur., „*Krateks*“ *Krapinska tekstilna industrija* (Nova Gorica: Soča, 1985.), 33.

¹⁸⁵ J Topić, „Ugljenokop Pregrada: Briga o stručnim kadrovima!“, *Naših 15 dana*, 15. ožujka 1965.

¹⁸⁶ „U toku je tečaj za plastičare,“ *Naših 15 dana*, 1. travnja 1966.

će „veći dio tih učenika jednog dana stupiti u našu radnu zajednicu. Za njega to neće biti strana sredina, već sredina s kojom je on rastao.“¹⁸⁷ Još je veća povezanost ostvarena između poduzeća i srednjih škola, pogotovo strukovnih, čiji su se učenici pripremali za rad, kao što je to bio primjer Škole u privredi Krapina, gdje su učenici odrađivali praksu u okolnim poduzećima, najčešće u Graditelj Krapina i Ugljenokopima Pregrada.¹⁸⁸

Usprkos tome što su uvjeti obrazovanja iz godine u godinu bili sve bolji, život je na selu iziskivao određena odricanja, a ponekad je u pitanju bilo baš obrazovanje. Sredinom šezdesetih godina broj nepolaznika u školu bio je u konstantnome porastu. Poteškoća je pogotovo bilo u 5. i 6. razredu gdje je postotak nepolaznika u nekim školama iznosio čak 30% dok je prosjek za cijeli kotar Krapina iznosio 4.6%. Razlozi za ne polazak djece u više razrede osnovne škole bili su drugačiji od roditelja do roditelja, ali je najčešći među njima bio povećana potreba za radnom snagom na imanju. Roditelji su odbijali slati djecu u školu usprkos novčanim kaznama, jer im se dugoročno gledano više isplatilo platiti kaznu. I sam tisak je zbog nastale situacije predlagao da se ubuduće više radi i sa samim roditeljima.¹⁸⁹ Ipak, generalno gledano u dvadeset godina od završetka rata postignuti su veliki rezultati po pitanju obrazovanja i to ne samo u vidu poboljšane kvalitete, nego i infrastrukture, jer je u ovome razdoblju bilo izgrađeno sveukupno 10 novih školskih zgrada i 61 učionica, a radilo se i na drugim infrastrukturnim projektima.¹⁹⁰

4.4. Kultura

I u sferi kulture i kulturnog prosvjećivanja ostvareni su do 1965. godine bitni pomaci. Znatna su monetarna sredstva bila ulagana u izgradnju kulturne infrastrukture, a pošto su takvi pothvati iziskivali uključenje širih društvenih slojeva i sama su poduzeća investirala u takve projekte. Uostalom, ona su ih često i koristila za potrebe svojih radnika, pogotovo u vrijeme državnih praznika kada su u društvenim prostorijama održavane priredbe. U Krapini je tako bio izgrađen suvremeni Dom kulture, skoro pa svaka općina imala je dvoranu koja je služila u svrhu kulturnog prosvjećivanja, Pregrada i Krapina su imale i kino dvorane, a većina centara posjedovala je pokretne kino projektore.¹⁹¹ U *Naših 15 dana* izlazila je i najava kino programa pri čemu se može primijetiti dominacija američkih, te zapadnoeuropskih filmova, dok je

¹⁸⁷ A. J., „Između KTI i osnovnih škola razvija se korisna suradnja,“ *Naših 15 dana*, 1. travnja 1966.

¹⁸⁸ Mladen Kovačić, „Učenici ŠUP –a Krapina uče, rade i privređuju,“ *Naših 15 dana*, 5. listopada 1965.

¹⁸⁹ A. Orešković, „Polazak djece u školu,“ *Naših 15 dana*, 16. studenog 1966.

¹⁹⁰ „Za društveni standard znatna sredstva,“ *Naših 15 dana*, 8. svibnja 1965.

¹⁹¹ Ibid.

sovjetskih i općenito istočnoeuropskih bilo znatno manje, što nam govori da je do sredine šezdesetih Jugoslavija bila u znatnoj mjeri uključena u kulturne procese Zapadnoga svijeta. Osim što su sudjelovali u projektima izgradnje, poduzeća su i izravno bila uključena u procese kulturnog prosvjeđivanja vlastitog radnog kolektiva tako što su organizirala gostovanja umjetnika iz drugih krajeva zemlje. Na jednom takvom gostovanju u Krapini je 1966. godine nastupio vokalni sastav Dalmacija iz Zagreba, a navodi se da je odaziv bio „*takav da je dvorana bila puna*“, što znači da je postojao veliki interes za ovakav tip zabavnog sadržaja i, naravno, predstava je bila veoma dobro prihvaćena.¹⁹²

Za razliku od izgradnje kulturne infrastrukture i prosvjeđivanja, situacija je bila drugačija po pitanju kajkavskog stvaralaštva. Pedesete su godine u tom pogledu bile siromašne, što je bilo u skladu s politikom koja je propagirala jugoslavenski identitet. Do promjena dolazi šezdesetih godina kada su pukotine u do tad monolitnoj Partiji postajale sve očitije, a međusobna prepucavanja u državnom vrhu počela su poprimati nacionalistički predznak. Nakon pada Rankovića dolazi do djelomične liberalizacije u gospodarstvu i politici, što je omogućilo veću pojavu društvenih i kulturnih inicijativa uzduž sjeverozapadne Hrvatske, a taj se proces intenzivirao prema kraju dekade.¹⁹³ Jedna takva inicijativa urodila je manifestacijom koja i danas obilježava ovaj kraj – Festival kajkavskih popevki. Idejni kreator festivala bio je tadašnji predsjednik općine Krapina, Mijo Pavić, a festival je pomogao organizirati Turistički savez grada Zagreba. Raspisani natječaj za prvi festival 1966. godine odmah je privukao mnoštvo pažnje i prije održavanja same manifestacije bio je proglašen najvećim kulturnim događajem godine na prostoru čitave sjeverne Hrvatske.¹⁹⁴ Reakcije samih stanovnika grada bile su podijeljene; neki su smatrali da će prvi festival započeti novu tradiciju u gradu, dok su drugi bili mišljenja da će se to pretvoriti u sramotu kakvu Krapina još nije doživjela.¹⁹⁵ U njegovoj realizaciji, kao i svih popratnih manifestacija, sudjelovala je većina radnih organizacija; neke su dale novčana sredstva, dok su druge prikupile potrebni materijal. Festival je bio otvoren 23.09.1966. godine, trajao je tri dana i bio je natjecateljskog karaktera, podijeljen na zabavnu, koncertnu i finalnu večer.¹⁹⁶ Već ga je od prve godine prenosila Radiotelevizija Zagreb, a 1970.

¹⁹² Z. G., „Uspjelo gostovanje ansambla Dalmacija,“ *Naših 15 dana*, 16. studenog 1966.

¹⁹³ Mira Kolar, „Kajkavsko proljeće - (re)afirmacija kajkavske književnosti i kulture u vrijeme Hrvatskog proljeća,“ *Podravina : časopis za multidisciplinarna istraživanja* Vol. 13. Br. 25 (2014.): 162.

¹⁹⁴ Antun Kozina, ur., *Krapinskih osam stoljeća* (Krapina: Gama grafit, 1998.), 132.

¹⁹⁵ „Festival,“ *Naših 15 dana*, 1. travnja 1966.

¹⁹⁶ Antun Kozina, ur., *Krapinskih osam stoljeća* (Krapina: Gama grafit, 1998.), 133.

godine posjetio ga je i sam Tito, što je govorilo u prilog njegovoj rastućoj popularnosti.¹⁹⁷ Manifestacija nije bila važna samo zbog svojeg kulturnog značaja, već je pozitivno utjecala i na privredu, prije svega na razvoj turizma. Festival se našao u problemima nakon Hrvatskog proljeća 1971. godine kada je proglašen nacionalističkim od strane politike; stihovi su se pregledavali, a zabranjena je bila i riječ „festival“ čemu su organizatori doskočili tako što su 1975. godine promijenili naziv manifestacije u „*Tjedan kajkavske kulture*“ koji je ostao do današnjih dana.¹⁹⁸

4.5. Svakodnevnica i provođenje slobodnog vremena

Ubrzana industrijalizacija Hrvatskog zagorja podrazumijevala je integraciju seoskog stanovništva u proizvodne i radne procese. Kao što je već naglašeno taj je proces bio polovičan i imao je za posljedicu rast mješovitih domaćinstava, međutim, već s njihovim uključenjem u te procese ta su kućanstva usporedno bivala uključena i u procese potrošnje industrijske robe.¹⁹⁹ Iako je Zagorje dalo obol razvitku potrošačke kulture u čitavoj zemlji s otvaranjem prve samoposluge u Ivancu, taj je proces tekao dosta sporo, naročito pedesetih godina, a s obzirom na strukturu industrije ovog područja i kupovna je moć bila manja u odnosu na druge regije. Ipak, prema statističkim podacima iz 1963. – 1973. godine izdaci za higijenu, zdravlje, prehranu, odjeću i obuću, obrazovanje, kulturu te odmor rasli su znatno sporijim tempom od izdataka za piće, namještaj, prometna sredstva i usluge te izdataka za kuću kod poljoprivrednih, a pogotovo kod mješovitih domaćinstava.²⁰⁰ S obzirom na to da je taj tip domaćinstava prevladavao u Zagorju, kao i činjenice da su brže rasli izdaci koji su bili za zadovoljavanje potreba koje nisu osnovne životne, realno je za zaključiti kako je područje sve više bilo uključeno u domenu potrošnje, iako su u praksi te promjene mogle biti tek neznatne. Primjer kako je potrošačka kultura polagano ulazila u svakodnevicu pruža nam godišnjak *Zagorski kolendar*. Iako su u njemu najčešće pokrivena teme vezane uz poljoprivredu, dosta je prostora posvećeno i reklamama koje nisu bile glamurozne i ekstravagantne kao što je to slučaj danas, već posve jednostavne, najčešće u obliku jedne rečenice koja je objašnjavala namjenu

¹⁹⁷ Mira Kolar, „Kajkavsko proljeće - (re)afirmacija kajkavske književnosti i kulture u vrijeme Hrvatskog proljeća,“ *Podravina : časopis za multidisciplinarna istraživanja* Vol. 13. Br. 25 (2014.): 165.

¹⁹⁸ Antun Kozina, ur., *Krapinskih osam stoljeća* (Krapina: Gama grafit, 1998.), 133.

¹⁹⁹ Hannes Grandits, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima* (18. – 20. stoljeće), prev. Barbara Dukić (Zagreb: FF press, 2012.), 216.

²⁰⁰ Alija Hodžić, „Inovacije u stanovanju i opremljenosti domaćinstava te orijentacija u potrošnji seoskog stanovništva,“ *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 53 – 54 (1976.): 64.

proizvoda, ali su bile strateški postavljene, pa se tako uz članak o obavljanju poljoprivrednih radova nalazi reklama kreme za ruke koja daje „finoću, nježnost i dražest Vašoj koži.“²⁰¹

U seoskim je kućanstvima sve više rasla važnost masovnih medija, naročito radijskog prijammika u ovome razdoblju, što je svakako doprinijelo jačoj integraciji seoskog stanovništva u društvene procese. Osim radija na važnosti dobivaju i novi masovni mediji poput televizije i kina, koje je predstavljalo izvor zabave za mlade vikendom.²⁰² U pogledu tog sadržaja Zagorje je dobro kotiralo, jer i one općine koje nisu imale kino dvoranu posjedovale su manji pokretni kino projektor, međutim, mogućnosti za ispunjavanje slobodnog vremena zabavnim sadržajem su na selu bile ograničene. One su ionako bile limitirane kod mješovitih kućanstava, budući da su članovi koji su bili zaposleni van gospodarstva većinu slobodnog vremena provodili u radu na vlastitom imanju. Poduzeća i sindikati su se trudili doskočiti tome organiziranjem izleta, ali to je bila iznimka koja je potvrđivala pravilo. Situacija je naročito loša bila pedesetih godina. Jedan članak iz *Zagorskog kolendara* s kraja deкаде objašnjava kako je glavni hobi Zagoraca u tom periodu bio – međusobno sudsko parničenje. Prema riječima stranke u jednom od procesa razlog je sasvim jednostavan: „*Mi nemamo ni kina, ni kazališta, ni koncerata, ni cirkusa, pa i mi trebamo neku zabavu!*“²⁰³ Članak nadalje navodi da su sudski hodnici bili uvijek puni, a u najvećem slučaju uzrok sporova bila je zemlja. Pokazatelj je to bio (pre)velike ljubavi Zagoraca prema vlastitome posjedu, a čak su u 99% slučajeva tražili da sud odredi razgraničenje između dva ili više posjeda. Ta je borba za svaki komadić zemlje bila opravdana ako uzmemo u obzir da je zemlje bilo malo, a stanovništva mnogo. Ona je započela u ranijim razdobljima, a u ovome je samo institucionalizirana. Problem je bio u tome što je prešla iz nužnosti u naviku.²⁰⁴

U teškoj su situaciji u pogledu društvenih sadržaja pogotovo bili mladi. *Naših 15 dana* u 1965. godini piše o problemima mladih na selu od kojih se posebno ističe nedostatak bilo kakvih prostorija za rad omladine. Škole kao potencijalno mjesto okupljanja najčešće nisu imale razumijevanja, pa se omladina u mnogim mjestima sastajala po lokalima.²⁰⁵ Prema anketi omladine Krapinske tekstilne industrija više od polovice ispitanih izrazilo je interes za povećanjem sadržaja iz domene kulturno – zabavnog života, dok je 49.8% njih izrazilo želju da se u gradu otvori knjižnica. Iskoristivost slobodnog vremena omladine direktno se nadovezuje

²⁰¹ „Poljoprivredni radovi u ožujku“ *Zagorski kolendar* (1957.): 11.

²⁰² Hannes Grandits, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18. – 20. stoljeće)*, prev. Barbara Dukić (Zagreb: FF press, 2012.), 219.

²⁰³ Stjepan Kallay, „Hrvatski Zagorac i njegova rodna gruda,“ *Zagorski kolendar* (1959.): 67.

²⁰⁴ Ibid., 65.

²⁰⁵ „Mladi o svojim problemima,“ *Naših 15 dana*, 15. veljače 1965.

na problem nedovoljne stambene izgradnje, ali i loše prometne infrastrukture jer je oko 70% njih živjelo dalje od 3 km od tvornice, što znači da je dobar dio njihovog vremena odlazio na putovanje.²⁰⁶ Jedini tip sadržaja koji je mladima uvijek bio na raspolaganju bile su radne akcije, pa je tako omladina u Pregradi uređivala parkove i krug oko tvornice, dok su u Krapini uređivali zapušteno jezeru Dolac i okolice.²⁰⁷ Još jedan problem s kojim su se susretali mladi na selu bio je nerazumijevanje od strane starijih, koji ih nisu shvaćali ozbiljno i pripisivali su im razne negativne osobine. Oni nisu niti bili pozivani na sastanke, pa je posljedično 1965. godine tek 20% omladine Krapinske tekstilne industrije bilo uključeno u procese samoupravljanja.²⁰⁸ Bez obzira na sve, mladi su ipak bili glavni nositelji tadašnjih društvenih promjena, a s obzirom na to da je Jugoslavija imala jednu od najmlađih populacija u Europi, taj je proces bio nezaustavljiv, pa i na selu. Mlade su žene pedesetih godina počele rušiti tradiciju po pitanju odijevanja, a još je očitiji primjer stambena izgradnja, gdje su se napuštali tradicionalni oblici izgradnje, tako da je sve više kuća bilo izgrađeno od opeke.²⁰⁹

Tradicijska je kultura u ovome razdoblju prolazila kroz velike promjene, ali ona nije bila radikalno napuštena, što se može vidjeti na primjeru obitelji. Za područje Hrvatskog zagorja bila je karakteristična binuklearna obitelj u kojoj su dvije do tri zajednice živjele na posjedu koji nije bio podijeljen među jezgrama obitelji, već se zajednički obrađivao. Njime su u pravilu upravljali stariji članovi, dok su prihodima koji su stečeni izvan gospodarstva upravljali mladi.²¹⁰ To nam pokazuje da po pitanju zajedničkog života nije došlo do krupnih promjena, a elementi tradicionalnog i modernog nisu se međusobno isključivali, već nadopunjavali.

Polovicom šezdesetih godina tisak je dosta prostora posvećivao i rekreaciji, predlažući otvaranje centara za rekreaciju članova radnih kolektiva. Uspostavom takvih centara slobodno vrijeme moglo se ispuniti kvalitetnim sportskim i zabavnim sadržajima, a pošto je bavljenje rekreacijom povećavalo i produktivnost radnika, onda razlozi za njeno promoviranje i nisu bili isključivo altruistične prirode.²¹¹ U praktičnom su smislu inicijativu po tom pitanju poduzela

²⁰⁶ Da. H, „Rezultati ankete provedene među omladinom KTI,“ *Naših 15 dana*, 15. veljače 1965.

²⁰⁷ „Omladina uređuje Dolac,“ *Naših 15 dana*, 1. travnja 1965.

²⁰⁸ Da. H, „Rezultati ankete provedene među omladinom KTI,“ *Naših 15 dana*, 15. veljače 1965.

²⁰⁹ Hannes Grandits, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18. – 20. stoljeće)*, prev. Barbara Dukić (Zagreb: FF press, 2012.), 226.

²¹⁰ Vesna Čulinović –Konstantinović, „Zadružna i nuklearna porodica sjeverne Hrvatske,“ *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 43 (1974.): 111.

²¹¹ P. Majić, „Rekreacija još uvijek nepoznanica!“, *Naših 15 dana*, 27. srpnja 1965.

poduzeća organiziravši razne radničko – sportske igre, primjerice takmičenja za Dan rudara,²¹² za koje je postojao velik interes, ali van tog uskog okvira rekreacija je uistinu bila nepoznanica.

4.6. Hum na Sutli – Primjer utjecaja industrijalizacije na društveni život

Od svih mjesta u Hrvatskom zagorju Hum na Sutli ističe se po tome što nije bio općinsko središte, već je administrativno bio dio kotara Pregrada (kasnije pripojen kotaru Krapina), ali je imao mnogo jaču funkciju rada od općinskoga središta zahvaljujući razvijenijoj industriji.²¹³ Tip poduzeća koji se ovdje razvio također odskaka od strukture zagorske industrije u kojoj je dominirala tekstilna industrija i decentralizirani pogoni prehrambene, drvne i elektroindustrije, a to je staklana.

Njen razvoj datira već od sredine 18. stoljeća, točnije 1753. godine, kada je u mjestu Log nastala tzv. glažuta (primitivna staklana), a ime Straža dobila je zbog toga što se tada na toj lokaciji nalazila zgrada hrvatsko – ugarske financijske straže. Te su primitivne staklane nastajale na mjestima koja su bila bogata sirovinama, prije svega drvom i kvarcnim pijeskom, a njen nastanak na ovome području bio je opravdan i zbog blizine Rogaške Slatine, koja je poznata po izvorima mineralne vode, a za čiji su plasman na tržište bile potrebne boce. Prava godina početka rada tvornice smatra se 1860. od kada datiraju prvi pisani podaci o njenom radu. Prema podacima iz 1892. godine Straža je zapošljavala 28 radnika, a proizvodilo se 1.5 milijuna boca za mineralnu vodu godišnje. Između dva svjetska rata tvornica je bila modernizirana tako što su se uveli prvi automati, bio je izgrađen industrijski kolosijek i kotlovnica s elektrocentralom, koja je osvjetljavala i susjedni Rogatec i Rogašku Slatinu.

Po završetku rata poduzeće je, kao i sva druga, nacionalizirano, ali nije odmah stavljeno u pogon, jer je trebalo rekonstruirati peći, a također su i rudnici pijeska iz okolnih mjesta bili urušeni.²¹⁴ S obzirom na takvo stanje započelo se s ručnom proizvodnjom i bez obzira na navedene poteškoće, prve su boce bile plasirane na tržište već u rujnu 1945. godine. Sam izgled tvornice u početku je bio veoma skroman, a kako bi se u uvjetima organizirane opskrbe riješio problem nabave prehrambenih namirnica poduzeću je dodijeljeno zemljište u Podravskoj

²¹² B. Stanojkovski, „Takmičenje za Dan rudara,“ *Naših 15 dana*, 15. veljače 1965.

²¹³ Dražen Njegač, „Oblici i značenje decentralizacije industrije Zagreba u Hrvatsko zagorje,“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 24. Br. 1. (1989.): 107.

²¹⁴ „Tvornica stakla Straža nekad i danas,“ *Naših 15 dana*, 5. listopada 1965.

Slatini i jedno jutro obradive zemlje uz samu tvornicu.²¹⁵ Postojeća infrastruktura bila je u potpunosti obnovljena do 1947. godine kada se započelo i s proizvodnjom bijelog stakla. U razdoblju forsiranja teške industrije apsolutni imperativ u Straži bio je stavljen na poboljšanje organizacije rada i na tehnološkom usavršavanju kako bi se postigla što veća proizvodnja, naročito nakon prekida odnosa sa zemljama Istočnog bloka, jer se do tada poduzeće oslanjalo na pomoć Čehoslovačke koja je imala razvijenu staklarsku industriju. Kako bi se riješilo pitanje stručnosti kadra bili su pokrenuti različiti tromjesečni tečajevi, međutim, dugoročnije rješenje problema predstavljalo je otvaranje prve Staklarske škole u Rogaškoj Slatini 1947. godine, te Škole učenika u privredi u samome poduzeću godinu dana kasnije.²¹⁶

Godine 1950. u Straži su bili nabavljeni prvi automatski strojevi i time je započelo razdoblje mehanizacije i automatizacije poduzeća, a samim time započelo se i s proširenjem kapaciteta, tako da je pedesetih godina izgrađeno više novih peći.²¹⁷ Tijekom dekade Straža je ostala glavni centar radničke klase u općini Pregrada, sve do 1962. godine kada je njen teritorij pripojen općini Krapina. Proces mehanizacije brzo je napredovao pa je 07.05.1957. godine u pogon bila puštena prva električna peć, ujedno i prva u cijeloj zemlji, a otvarani su bili i novi pogoni, poput etiketirnice (1956. godine) i radionice za popravak alata (1958. godine). Sredinom pedesetih započeo je i izvoz na inozemno tržište, prvenstveno u zemlje Zapada, Bliskog Istoka i Južne Amerike.²¹⁸ Šezdesetih je godina poduzeće bilježilo još bolje rezultate nego u prethodnoj dekadi, osim iznimno u godini privredne reforme, 1965., kada je došlo do povećanja cijena sirovina i repromaterijala za 100%, zbog čega je prijetila opasnost od ograničenja proizvodnje. Problem je bio i u tome što se poduzeće tada nalazilo u fazi rekonstrukcije, a još veći je bio taj što su prodajne cijene gotovo 10 godina bile iste, a u novim uvjetima poskupljenja dio proizvodnje jednostavno nije bio isplativ.²¹⁹ Kriza je bila samo kratkotrajna i poslovanje je ubrzo bilo stabilizirano uvozom sirovina s Istoka po sniženim cijenama. Godina 1966. smatra se godinom „velikog skoka“ u poduzeću zbog završetka rekonstrukcije, čime je bitno izmijenjen dotadašnji izgled tvornice, ali i kapaciteta za proizvodnju. Od posebne je važnosti bila izgradnja centralne trafostanice, čime su prekinuti problemi po pitanju opskrbe električnom energijom, jer je do tada poduzeće trpjelo velike poslovne gubitke kada bi došlo do prekida u opskrbi.²²⁰ Kontinuiranim ulaganjem u vlastitu proizvodnju Straža je u ovome periodu izrasla

²¹⁵ Božidar Brezinščak Bagola, ur., *Straža: 130 godina* (Ljubljana: ČGP Delo, 1990.), 65.

²¹⁶ Ibid., 67.

²¹⁷ Ibid., 69.

²¹⁸ Ibid., 74.

²¹⁹ „Tvornica stakla Straža nekad i danas,“ *Naših 15 dana*, 5. listopada 1965.

²²⁰ Božidar Brezinščak Bagola, ur., *Straža: 130 godina* (Ljubljana: ČGP Delo, 1990.), 82.

iz lokalnog industrijskog centra u najveću staklanu u državi, a izvršila je i probaj na globalno tržište. Racionalno korištenje investicija i briga za vlastiti kadar brzo su davali rezultate u proizvodnji, a nezaustavljiv je bio i proces mehanizacije, koji se još više intenzivirao u narednom razdoblju.

Iako je Hum na Sutli imao jači radni potencijal od općinskog središta Pregrade prema statističkim podacima o broju stanovnika ipak nije došlo do povećanja njihovog broja u razdoblju od 1953. – 1971. godine, već je on stagnirao. Razloge tomu treba tražiti prvenstveno u niskom stupnju urbanizacije, međutim, samo je mjesto imalo loše predispozicije za širenje uvjetovane terenskom konfiguracijom, jer je sa svih strana okruženo brdima i tik uz republičku granicu, što je predstavljalo administrativnu barijeru. Ipak, tvornica je u tom pogledu izdvajala financijska sredstva kako bi se riješio barem problem okolnog stanovništva za stanovanje, tako da je tijekom šezdesetih izgrađen neboder u općinskom središtu,²²¹ a u kasnijem su razdoblju izgrađene sveukupno tri stambene zgrade s 18 stanova. Nešto bolju terensku konfiguraciju imao je susjedni Rogatec u Sloveniji i početni val stambene izgradnje iz fondova poduzeća bio je usmjeren na taj prostor, gdje je 1957. godine izgrađen Blok 1, a 1959. godine Blok 2.²²² S druge strane, Pregrada je prema podacima iz istog razdoblja bilježila kontinuirani pad stanovništva, pogotovo šezdesetih godina kada ona gubi prvo svoju administrativnu funkciju pripojenjem kotaru Krapina, a krajem dekade i radnu funkciju kada dolazi do zatvaranja rudnika. Pošto je ranije u radu navedeno da je pedesetih godina Pregrada bila rekorder po gustoći stanovnika u cijeloj Jugoslaviji, logičan je zaključak da je gubitkom ovih vitalnih funkcija ona postala veliko emigracijsko žarište na prostoru Hrvatskog zagorja.

Osim društvene stambene izgradnje tvornica je također davala i kredite svojim radnicima za potrebe privatne izgradnje, a investirala je i u ostale infrastrukturne projekte koji su podizali društveni standard, pa je tako provedena elektrifikacija okolnih mjesta, čime je 87 domaćinstava bilo priključeno na elektromrežu. Isto tako 1953. godine započelo se s pružanjem medicinskih usluga otvaranjem ambulante, koja je dvije godine kasnije preseljena u prostor tvornice. Straža je tada bila i jedno od rijetkih poduzeća u Zagorju koje je imalo odmaralište za radnike na moru; Sindikat je zakupio prostor u Crikvenici 1955. godine.²²³ Pošto je Hum na Sutli bilo malo mjesto s nedovoljno razvijenom infrastrukturom, ponude sadržaja iz kulturno – zabavne sfere bile su izrazito male, tako da je poduzeće bilo ključni organizator u tom pogledu. Već je 1947.

²²¹ „Neboder u Straži“, *Naših 15 dana*, 1. rujna 1965.

²²² Božidar Brezinščak Bagola, ur., *Straža: 130 godina* (Ljubljana: ČGP Delo, 1990.), 190.

²²³ Ibid.

godine osnovano radničko kulturno – umjetničko društvo „Naprijed“, koje je priređivalo predstave u Straži, a gostovali su i u Pregradi i Krapini. U prostorijama tvornice s radom je počela i prva knjižnica 1946. godine s fondom od 500 knjiga, koji je nadopunjen devet godina kasnije.²²⁴ Kupnjom prvog kinoprojektora 1949. godine bio je nagovješten razvoj filmske kulture, a prve su se projekcije održavale u prostorijama radničke menze sve do 1951. godine kada je ispred ulaza u tvornicu bila sagrađena nova kinodvorana.²²⁵

Po pitanju rekreacije i sindikalna organizacija Straže je, kao što je to bio slučaj i kod ostalih poduzeća, organizirala izlete za svoje radnike, a najčešće su to bili posjeti radnim kolektivima iz iste grane industrije s kojima je poduzeće ostvarivalo suradnju.²²⁶ I sport je bio zastupljen u vidu međusobnih natjecanja radnih organizacija iz sfere staklarske proizvodnje (staklarijade), a 1956. godine započela je i izgradnja Doma kulture i sporta. Radovi su, međutim, ubrzo bili obustavljeni, ali je dovršeno prizemlje u kojemu je uređena kuglana, a posebne prostorije dobili su i oni koji su se rekreativno bavili stolnim tenisom i šahom.²²⁷

Kao što se može vidjeti Hum na Sutli nije bilo mjesto koje je pružalo mnogo uvjeta za razvoj društvenog života, no, odgovarajućom inicijativom postignuti su veliki rezultati iz postojećih slabih potencijala, a stvarani su i novi. Primjer je to dominantnog utjecaja industrije na gospodarski i društveni život malog mjesta, koje bi bez njezine prisutnosti zasigurno postalo još jedno od žarišta emigracije u Hrvatskom zagorju.

²²⁴ Božidar Brezinščak Bagola, ur., *Straža: 130 godina* (Ljubljana: ČGP Delo, 1990.), 188.

²²⁵ *Ibid.*, 187.

²²⁶ *Ibid.*, 187.

²²⁷ *Ibid.*, 189.

5. Zaključak

U cilju stvaranja radničke klase i uključivanja što većeg broja ljudi u proizvodne odnose, socijalistička je vlast ubrzo po završetku rata pokrenula opsežan proces industrijalizacije. Iako je sam proces prolazio kroz izmjene pomakom težišta s razvoja teške na laku industriju, on je bez obzira na to tekao kontinuirano i bez prekida. Jedan od glavnih razloga tome bio je zadržavanje većeg udjela države u privredi putem investicija, čime su kreditirana i ona poduzeća koja su bila nerentabilna, međutim, njihov je opstanak sa sociološke strane svakako opravdan zbog njihove uloge u transformaciji vlastite okoline bez obzira na poslovni (ne)uspjeh. Ipak, s razvojem samoupravljanja, koje je od 1950. godine svakom novom uredbom i zakonom postajalo nezaustavljiv proces koji je obuhvaćao sve više društveno – ekonomskih aspekata života, udio se države u gospodarstvu sve više smanjivao. Naročit iskorak u tom pogledu bilo je donošenje privredne reforme 1965. godine, ali s uspostavom jačih tržišnih mehanizama porasle su i društvene nejednakosti, jer su se povećale razlike u prihodima između uspješnih i manje uspješnih radnih kolektiva u poslovanju. Međutim, sam je proces industrijalizacije u sociološkom smislu bio proveden samo djelomično, jer je novonastali sloj radnika – seljaka umjesto prelaznog društvenog oblika postao permanentna karakteristika jugoslavenskog društva. S druge strane, zanemarivanje poljoprivredne proizvodnje samo je dodatno pojačavalo negativne aspekte industrijalizacije, poput ruralnog egzodusa.

Takav je bio slučaj i s Hrvatskim zagorjem, gdje kapaciteti industrije nisu ni približno zadovoljavali potrebe kraja kojeg je karakterizirala agrarna prenapučenost, a niska građevinska aktivnost onemogućavala je preseljenje u veća žarišta lokalne industrije. S druge strane, mali poljoprivredni posjedi onemogućili su stvaranje tržišnih viškova, a niti poljoprivredne zadruge nisu u znatnoj mjeri uspjele uvesti poljoprivredna gospodarstva u procese proizvodnje, pa je isključivo bavljenje poljoprivredom postalo neisplativo. Blizina velikih centara, Zagreba s jedne i Varaždina s druge strane, pokazala se vrlo brzo u takvim uvjetima kao snažan privlačni faktor za dio populacije, naročito mlade. Njihovim preseljenjem Zagorje je gubilo vitalni dio svog priraštaja, a znatnim slabljenjem biološke osnove akcelerirao se proces starenja stanovništva.

Bez obzira na manjkavosti industrijalizacije, rezultati u pogledu industrijskog razvoja i rasta standarda bili su neosporni. Mješovita su domaćinstva, čija je pojava u Hrvatskoj pogotovo zamjetna u Hrvatskom zagorju, samom integracijom u proizvodne procese postala nositelji

modernosti. Prihvatanjem novih navika, primjerice po pitanju higijene ili stambene izgradnje, postala su aktivan činitelj u preobražaju sela, međutim, tradicija nije time bila u potpunosti napuštena, a očituje se između ostalog i u njihovoj povezanosti sa zemljišnim posjedom. Zemljište je u ovome periodu gubilo na važnosti kao pokazatelj statusa ustupivši mjesto kapitalu. Stjecanjem dohotka izvan poljoprivrede mješovita su domaćinstva bila istodobno uvučena u procese potrošnje industrijskih proizvoda. Ipak, proces oblikovanja potrošačke kulture na selu odvijao se dosta sporo, bez obzira što su neki od poticajnih impulsa njenog razvoja nastali upravo na ovome području. Na to je utjecala i struktura zagorske industrije, jer su dohoci u rudarstvu i tekstilnoj industriji, dvjema glavnim komponentama razvoja ovog kraja, bili niži nego u drugim industrijskim granama, pa je i sama kupovna moć bila manja nego u drugim krajevima Hrvatske. Vezanost uz poljoprivredno dobro značilo je i to da je svakodnevnica bila uglavnom ispunjena radovima na imanju. Šire mogućnosti iskoristivosti slobodnog vremena bile su praktički nepoznanica; društvenih sadržaja nije bilo mnogo, a i oni potencijali koji su postojali, bili su teško iskoristivi zbog loše prometne infrastrukture. U tom pogledu industrija je poduzimala inicijative organiziranjem izleta i sportskih natjecanja, ali to je bilo ograničenog dometa.

S obzirom na tehnološki napredak ostvaren nakon Drugog svjetskog rata, država je lakše mogla nadgledavati provođenje svih procesa u svim svojim krajevima, tako da su se oni dosljednije provodili nego u ranijim razdobljima. Odstupanja od temeljnih procesa prije svega su uvjetovana regionalnim karakteristikama, što se u slučaju Zagorja odnosi na agrarnu prenapučenost. Industrijalizacija ovoga prostora imala je dakle dvije strane medalje, ali u svakom slučaju ne samo da se tim procesom uvelike smanjio jaz na povlaci selo – grad, već je i integracijom u proizvodne procese selo u relativno kratkome periodu bilo uključeno i prolazilo kroz dalekosežnije procese tranzicije, koji su ga u pravilu u proteklim epohama zaobilazili.

Summary

Almost immediately after the end of the Second World War, socialist authorities of Yugoslavia started with the implementation of the extensive process of industrialization as a means of creating a new working class, as well as the integration of large masses of people into production relations. However, this process has been carried out only halfway, which subsequently saw the emergence of a new social class of workers - peasants, who developed especially in the Croatian region of Hrvatsko zagorje. They were, at the same time, tied to their demesne, but with their integration into production processes they became an active factor of modernization of the village, and were also involved in the processes of a newly forming consumer society. While the process of industrialization in Hrvatsko zagorje accelerated negative demographic trends which were present from earlier periods, great progress has been made in terms of social standards and it was in this period which signified that the village was being involved in the extensive processes of socio - economic transition.

Popis kratica

DIP – Drvno industrijsko poduzeće

CK – Centralni komitet

FNRJ - Federativna Narodna Republika Jugoslavija

HSS – Hrvatska seljačka stranka

KPJ – Komunistička partija Jugoslavije

KTI – Krapinska tekstilna industrija

NR – Narodna Republika

RIZ – Radio industrija Zagreb

SAD – Sjedinjene Američke Države

SKH – Savez komunista Hrvatske

SKJ – Savez komunista Jugoslavije

SSSR - Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika

UDBA - Uprava državne bezbednosti

ZIVT – Zagorska industrija vunelih tkanina

Bibliografija

1.] Izvori

Naših 15 dana:

- G., Z. „Uspjelo gostovanje ansambla Dalmacija.“ *Naših 15 dana*, 16. studenog 1966.
- H., Da. „Rezultati ankete provedene među omladinom KTI.“ *Naših 15 dana*, 15. veljače 1965.
- J., A. „Između KTI i osnovnih škola razvija se korisna suradnja.“ *Naših 15 dana*, 1. travnja 1966.
- Kovačić, Mladen. „Učenici ŠUP –a Krapina uče, rade i privređuju.“ *Naših 15 dana*, 5. listopada 1965.
- Kozina, Antun. „Turistička praksa i usmjeravanja.“ *Naših 15 dana*, 1. rujna 1965.
- Majić, P. „Rekreacija još uvijek nepoznanica!“ *Naših 15 dana*, 27. srpnja 1965.
- Orešković, A. „Polazak djece u školu.“ *Naših 15 dana*, 16. studenog 1966.
- P., M. „40 godina Krapinske tekstilne industrije.“ *Naših 15 dana*, 1. lipnja 1965.
- P., M. „KTI na Sajmu mode u Ljubljani.“ *Naših 15 dana*, 15. veljače 1965.
- Stanojkovski, Branko. „Krapinski ugljenokop: Rezultati ulaganja i zalaganja.“ *Naših 15 dana*, 15. siječnja 1965.
- Stanojkovski, Branko. „Takmičenje za Dan rudara.“ *Naših 15 dana*, 15. veljače 1965.
- Strašek, S. „Stražaplastika se svrstava u red vodećih.“ *Naših 15 dana*, 15. veljače 1965.
- Topić, J. „Djeca pregradskih rudara odlaze na more,“ *Naših 15 dana*, 27. srpnja 1965.
- Topić, J. „Novi stanovi.“ *Naših 15 dana*, 15. ožujka 1965.
- Topić, J. „Smanjiti bolovanja.“ *Naših 15 dana*, 1. studenog 1965.
- Topić, J. „Ugljenokop Pregrada: Briga o stručnim kadrovima!“ *Naših 15 dana*, 15. ožujka 1965.
- „5000 radio aparata i 500 televizora.“ *Naših 15 dana*, 8. svibnja 1965.
- „Blizina Krapinskih Toplica nedovoljno se koristi.“ *Naših 15 dana*, 5. srpnja 1966.

- „Ceste.“ *Naših 15 dana*, 1. rujna 1965.
- „Donesen društveni plan za 1965. godinu.“ *Naših 15 dana*, 1. travnja 1965.
- „Društvena prehrana i u DIP – u Zagorje.“ *Naših 15 dana*, 15. lipnja 1965.
- „Ekonomska snaga Poljoprivrednih zadruga.“ *Naših 15 dana*, 15. ožujka 1965.
- „Festival.“ *Naših 15 dana*, 1. travnja 1966.
- „Industrija: osnova razvoja prenaseljenog kraja.“ *Naših 15 dana*, 8. svibnja 1965
- „Industrijska proizvodnja porasla je u odnosu na 1939. za 636 posto.“ *Naših 15 dana*, 8. svibnja 1965.
- „Mladi o svojim problemima.“ *Naših 15 dana*, 15. veljače 1965.
- „Na području općine izgrađeno poslije rata 2659 stanova.“ *Naših 15 dana*, 8. svibnja 1965.
- „Neboder u Straži.“ *Naših 15 dana*, 1. rujna 1965.
- „Omladina uređuje Dolac.“ *Naših 15 dana*, 1. travnja 1965.
- „Organizacije SSRN na selu: Nosioci novih odnosa u poljoprivrednoj proizvodnji.“ *Naših 15 dana*, 15. lipnja 1965.
- „Porast životnog standarda.“ *Naših 15 dana*, 31. prosinca 1966.
- „Prva iznenađenja!.“ *Naših 15 dana*, 27. srpnja 1965. „Specijalizirano obrazovanje: osnova za unaprjeđenje poljoprivrede.“ *Naših 15 dana*, 15. rujna 1965.
- „Stručni kadrovi i bolja organizacija rada osnovni su uvjeti za brži razvoj poljoprivrede i napredak sela.“ *Naših 15 dana*, 1. lipnja 1966.
- „Turistički dinar ne dolazi sam.“ *Naših 15 dana*, 15. ožujka 1965.
- „Tvornica stakla Straža nekad i danas.“ *Naših 15 dana*, 5. listopada 1965.
- „U Krapini otvoreno samoposluživanje.“ *Naših 15 dana*, 15. listopada 1966.
- „Za društveni standard znatna sredstva.“ *Naših 15 dana*, 8. svibnja 1965.

Zagorski Kolendar:

Belošević, M. „Konjščinski ugljenokopi u svjetlu novih zadataka.“ *Zagorski kolendar (1957.):* 253.

- Blašković, Vladimir. „Geografske značajke Hrvatskog Zagorja.“ *Zagorski Kolendar* (1957.): 52 – 60.
- Filić, Krešimir. „Varaždin i zagorska željeznička pruga.“ *Zagorski kolendar* (1957.): 168 – 173.
- Kallay, Stjepan. „Hrvatski Zagorac i njegova rodna gruda.“ *Zagorski kolendar* (1959.): 65 – 68.
- Kiš, Vjekoslav. „Neki problemi ratarske proizvodnje u Hrvatskom zagorju.“ *Zagorski kolendar* (1957.): 61 – 64.
- Kozina, Antun. „Desetogodišnji privredni razvoj kotara Krapine.“ *Zagorski kolendar* (1959.): 160 – 164.
- Mandekić, Vinko. „Gospodarske zanimljivosti.“ *Zagorski kolendar* (1960.): 68 – 70.
- Mandekić, Vinko. „Umjetna gnojiva u Hrvatskom Zagorju,“ *Zagorski kolendar* (1959.) 43 – 46.
- Župančić, Vilim. „Ekonomski preobražaj zapadnog djela Hrvatskog Zagorja.“ *Zagorski kolendar* (1957.): 174 – 178.
- „Poljoprivredni radovi u ožujku“ *Zagorski kolendar* (1957.): 11 – 13.

2.] Literatura

- Antonović, Zvonko, ur. „*Krateks*“ *Krapinska tekstilna industrija*. Nova Gorica: Soča, 1985.
- Bilandžić, Dušan. *Moderna Hrvatska povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
- Brezinščak Bagola, Božidar, ur. *Straža: 130 godina*. Ljubljana: ČGP Delo, 1990.
- Crkvenčić, Ivan. „Elektroenergetske prilike u Hrvatskoj.“ *Hrvatski geografski glasnik* Vol. 14 – 15 Br.1 (1953.)
- Crkvenčić, Ivan. „Tipovi općina SR Hrvatske.“ *Hrvatski geografski glasnik* Vol. 28. Br. 1. (1966.)
- Cvjetičanin, Vlado, Svetozat Livada i Stipe Šušar. „Neke promjene u agrarnoj strukturi Hrvatske.“ *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 1 (1963.)

- Čulinović – Konstantinović, Vesna. „Zadružna i nuklearna porodica sjeverne Hrvatske.“ *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 43 (1974.)
- Dobrivojević, Ivana. „Doškoloavanje radnika.“ *Nikad im bolje bilo nije?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji.* (2014.):
- Dobrivojević, Ivana. „Polutani.“ *Nikad im bolje bilo nije?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji.* (2014.)
- Duda, Igor. „Motorizacija i automobilska kultura.“ *Nikad im bolje bilo nije?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji.* (2014.)
- Duda, Igor. „Potrošačka kultura.“ *Nikad im bolje bilo nije?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji.* (2014.)
- Duda, Igor. „Tehnika narodu Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj.“ *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 37. Br.2. (2005.)
- Feletar, Dragutin, Zoran Stiperski. „Međuzavisnost procesa industrijalizacije i promjena u prostornom rasporedu i pokretljivosti stanovništva u Hrvatskom zagorju.“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 27. Br.1. (1992.)
- Grandits, Hannes. *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18. – 20. stoljeće).* Prevela Barbara Dukić. Zagreb: FF press, 2012.
- Hodžić, Alija. „Inovacije u stanovanju i opremljenosti domaćinstava te orijentacija u potrošnji seoskog stanovništva.“ *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 53 – 54 (1976.).
- Ilić, Milan, Dražen Njegač. „Centri autobusnog prometa Hrvatskog zagorja.“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 27. Br.1. (1992.)
- Jagić, Suzana. „60 godina prve samoposluge u Ivancu (1956. – 2016.).“ *Ivanečke novine*, 1. prosinca 2016.
- Jagić, Suzana. „60 godina prve samoposluge u Ivancu (1956. – 2016.).“ *Ivanečke novine*, 1. prosinca 2016.

- Kolar, Mira. „Kajkavsko proljeće - (re)afirmacija kajkavske književnosti i kulture u vrijeme Hrvatskog proljeća.“ *Podravina : časopis za multidisciplinarna istraživanja* Vol. 13. Br. 25 (2014.)
- Kranjčević, Jasenka. „Promet i turizam u prostornim planovima na području Hrvatskog zagorja 1958. i 1963.“ U *Promet i turizam, Zbornik radova, 1. simpozija Veleučilišta Hrvatsko zagorje Krapina*, ur. Antun Presečki, Krapina: Veleučilište Hrvatsko zagorje, 2013.
- Kozina, Antun, ur. *Krapinskih osam stoljeća*. Krapina: Gama grafit, 1998.
- Njegač, Dražen. „Demografski i gospodarski razvoj Bedekovčine.“ U *Bedekovčina: Stara i plemenita*, ur. Željko Bajza, Samobor: A.G. Matoš, 1997.
- Njegač, Dražen. „Oblici i značenje decentralizacije industrije Zagreba u Hrvatsko zagorje.“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 24. Br. 1. (1989.):
- Perić, Ivan. „Radnici-seljaci u industrijskim poduzećima.“ *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 7-8 (1965.)
- Petranović, Branko. *Historija Jugoslavije: 1918. – 1978*. Beograd: Nolit, 1980.
- Prokić, Dragana. „Socijalni aspekti lokacije industrije u seoskim područjima.“ *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 43 (1974.).
- Štancl, Branko. „Zaposlenost članova poljoprivrednih domaćinstava u gospodarstvu i izvan njega.“ *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 19 – 20 (1968.)
- Taylor, Karin, Hannes Grandits. *Yugoslavia's sunny side: A History of Tourism in Socialism (1950s – 1980s.)*. Budimpešta: CEU Press, 2010.
- Toskić, Aleksandar. „Starenje stanovništva Hrvatskog zagorja.“ *Acta Geographica Croatica* Vol. 28. Br. 1. (1993.)
- Vučetić, Radina. *Koka kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Vučetić, Radina. „Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih).“ *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 44. Br.2. (2012.)

Žujić, Stanko. „Jedan pristup analizi prostornog razmještaja industrije (na primjeru SR Hrvatske).“ *Hrvatski geografski glasnik* 28 (1966.):

Žujić, Stanko. „O dnevnim kretanjima radne snage u Zagrebu.“ *Hrvatski geografski glasnik* Vol. 19. Br.1. (1957.)

Žujić, Stanko. „Prilog poznavanju strukture teritorija N. R. Hrvatske i tendencija razvitka.“ *Hrvatski geografski glasnik* Vol. 25 Br.1 (1962.)